

Paweł Dettloff

historyk sztuki
Instytut Sztuki, Polska Akademia Nauk

Art Historian
Institute of Art, Polish Academy of Sciences

Z warsztatu okręgowych konserwatorów. O metodach pracy w krakowskim urzędzie konserwatorskim w dwudziestoleciu międzywojennym

The atelier of district monument protection officers. About the methods of work in the Krakow Monument Protection Office in the interwar period

Abstrakt

W Polsce w dwudziestoleciu międzywojennym funkcjonowała służba konserwatorska w ramach administracji państwowej. Sprawowała ona nadzór nad zabytkami i ich konserwacją, prowadziła rejestr, dokumentację i inwentaryzację zabytków, udzielała fachowych opinii, uzgadniała projekty i programy robót, wydawała decyzje. Okręgowymi konserwatorami zabytków byli z reguły architekci i historycy sztuki. Posiadali oni niezbędną wiedzę merytoryczną, często także wykazywali się wielkim zaangażowaniem i pasją. Podstawową metodą i narzędziem konserwatorów były oględziny i opis zabytków, analiza wartości i ocena stanu zachowania oraz koniecznych prac. Niejednokrotnie, wobec braku publikacji i opracowań naukowych, notatki i zdjęcia sporządzane przez konserwatorów były pierwszą formą rozpoznania i dokumentacji tych obiektów. Materiały te miały służyć pomocą konserwatorom, a także naukowcom. Przy ważniejszych zadaniach konserwatorskich zwoływano komisje. Urząd konserwatora interweniował w koniecznych przypadkach. Niekiedy wskazywał konkretne rozwiązania. Efekty działań konserwatorów z okresu dwudziestolecia międzywojennego znacząco przyczyniły się do ochrony i uratowania wielu cennych obiektów zabytkowych. Na więcej nie pozwalał niski budżet urzędu oraz niskie dotacje, jakimi dysponowano. Utrudnieniem był także zbyt mały personel (zwykle 2-3 osoby na okręg – województwo). Zadania oraz metody działania okręgowych konserwatorów były niemal takie same, jak obecnie. To wówczas wypracowano podstawowe narzędzia i system pracy przy zabytkach – aktualne i niezawodne także dziś.

Słowa kluczowe: ochrona zabytków, dwudziestolecie międzywojenne, służby konserwatorskie, dokumentacja, inwentaryzacja, konserwacja, działania administracyjne, narzędzia i metody

Abstract

In Poland in the interwar period there was a monument protection service within the state administration. It supervised the monuments and their conservation, kept a register, documentation and inventory of monuments, gave expert opinions, agreed on projects and work programmes and issued decisions. District monument protection officers were usually architects and art historians. They had the necessary knowledge and often showed great commitment and passion. The basic methods and tools of monument protection officers included visual inspections and description of monuments, analysis of their value and evaluation of the state of preservation and necessary works. Often, in the absence of publications and scientific studies, notes and photographs taken by monument protection officers were the first form of recognition and documentation of these objects. These materials were to help preservation officers, but also scientists. For more important conservation tasks, special committees were convened. The Monument Protection Office intervened where necessary. Sometimes it indicated specific solutions. The effects of monument protection officers' activities in the interwar period significantly contributed to the protection and saving of many valuable historic buildings. The low budget of the Office and the low subsidies at its disposal did not allow for more. Insufficient staff (usually 2-3 people per district – voivodeship) was also a problem. The tasks and methods of work of district monument protection officers were similar to those applied nowadays. It was then that the basic tools and a system of work on monuments were developed – up-to-date and reliable even today.

Keywords: preservation of historical monuments, the interwar period, monuments protection services, documentation, inventory, conservation, administrative activities, tools and methods

METODY DZIAŁANIA KONSERWATORÓW Okręgowych w II RP nie były dotąd przedmiotem analiz badaczy¹. Krótką charakterystykę tego zagadnienia przedstawił Bohdan Rymaszewski w syntetycznej pracy na temat ochrony zabytków

THE METHODS OF OPERATION OF DISTRICT monument protection officers in the Second Republic of Poland have not yet been analysed by researchers¹. A short description of this issue was presented by Bohdan Rymaszewski in his synthetic

w Polsce. Pisał on, że „mimo występującej w Polsce od 1918 r. skłonności do centralnego kierowania ochroną zabytków, z centrali nie wychodziły do konserwatorów wojewódzkich (okręgowych) ściśle wytyczne programowe dotyczące metodologii konserwatorskiej. Starano się na nią wpłynąć przede wszystkim poprzez ocenę konkretnych projektów, fachowe publikacje i referaty na specjalistycznych zgromadzeniach. W okresie międzywojennym wojewódzcy konserwatorzy zabytków w zasadzie sami nie prowadzili prac konserwatorskich, a jedynie je nadzorowali, czasem wspierając skromnymi na ogół dotacjami”². Jak stwierdził, stosunkowo rzadkim przykładem bezpośredniego angażowania się były poczynania konserwatorów okręgu wileńskiego (S. Lorentza, K. Piwockiego, W. Kieszkowskiego) przy tamtejszych ruinach zamków³. Należy zaznaczyć, że konserwatorzy okręgowi jako urzędnicy nigdy nie mogli prowadzić sami prac konserwatorskich, podobnie jak konserwatorzy zabytków (honorowi i etatowi) działający w okresie zaborów. Wynikało to z zakresu ich kompetencji. Ich zadaniem był natomiast nadzór nad pracami przy zabytkach i czuwanie nad ich stanem zachowania, kontrola, inwentaryzacja itp.⁴ Jak zauważył Bohdan Rymaszewski, „kilka wydanych przez ministerstwo okólników miało ukierunkować praktykę konserwatorską, głównie z punktu widzenia organizacyjnego, a czasem taktycznego”⁵. Badacz zaliczył do nich przede wszystkim okólnik Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z 13 stycznia 1922 roku, w którym zalecono „nie tyle działać drogą zakazu, ile drogą opinii społecznej”⁶. W okólniku tym chodziło w ogóle o szerszą rozumianą współpracę z lokalnymi społecznościami i organizacjami oraz wypracowanie atmosfery zrozumienia dla ochrony zabytków i popularyzacja tej idei⁷. Wydaje się jednak, że realizacja tych słuszych planów pozostała w dużej mierze w sferze zamierzeń. Brak bowiem przekonujących dowodów, że owocem realizacji okólników stała się „dbałość o rozwój społecznej opieki nad nimi i upowszechnienie idei ochrony dziedzictwa kulturowego”⁸. Problematyce dotyczącej urzędów konserwatorskich w dwudziestoleciu międzywojennym poświęcił Bohdan Rymaszewski także osobny artykuł⁹. O ile ważniejsze dokonania i osiągnięcia konserwatorskie z okresu międzywojennego w Polsce

work on the preservation of historical monuments in Poland. He wrote that “despite the tendency to centrally manage the protection of monuments in Poland since 1918, the headquarters did not provide voivodeship (district) monument protection officers with strict programme guidelines concerning conservation methodology. It was influenced primarily through the evaluation of specific projects, professional publications and papers at specialist assemblies. In the interwar period, voivodeship monument protection officers did not carry out conservation work themselves, but only supervised it, sometimes supporting it with modest subsidies”². As he stated, a relatively rare example of direct involvement were the actions of the Vilnius district monument protection officers (S. Lorentz, K. Piwocki, W. Kieszkowski) concerning the local castle ruins³. It should be noted that district monument protection officers, being officials, could not carry out conservation work themselves, just like the (honorary and full-time) preservation officers operating during the period of partitions. This resulted from their area of competence. Their task was to supervise the work on the monuments and watch over their condition, carry out inspections, inventories, etc.⁴ As Bohdan Rymaszewski noted, “several circulars issued by the Ministry were intended to guide the conservation practice, mainly from an organizational and sometimes tactical point of view”⁵. The researcher mentioned the circular of the Ministry of Religious Denominations and Public Enlightenment dated 13 January 1922, which recommended “not so much to act by way of prohibition, but by way of public opinion”⁶. The circular was about broader cooperation with local communities and organizations and the development of an atmosphere of understanding for the protection of monuments and the popularization of this idea⁷. It seems, however, that the implementation of these plans remained largely in the sphere of intentions. There is no convincing evidence that the result of the implementation of the circulars was “the development of social care over monuments and the dissemination of the idea of cultural heritage protection”⁸. Bohdan Rymaszewski also wrote a separate article on the issue of monument protection offices in the interwar period⁹. Whereas the more important conservation achievements and successes of

doczekały się już prób omówienia i podsumowania¹⁰, tak nie analizowano dotąd szczegółowo metod pracy i działania okręgowych konserwatorów w tym okresie. Przyjrzenie się ich „warsztatowi” jest interesujące i pouczające. Pokazuje bowiem, że szereg z ówczesnych rozwiązań i sposobów działania miało znaczenie także dla późniejszej i obecnej praktyki.

Podstawą przeprowadzonej tu analizy były sprawozdania, a także niewykorzystane dotąd w pełni materiały źródłowe urzędu konserwatorskiego w Krakowie z czasów II RP. Jak dotąd uwagę badaczy zwracały tylko niektóre aspekty działalności krakowskiego okręgu konserwatorskiego¹¹, zwłaszcza sylwetki konserwatorów okręgowych, których biogramy i krótkie charakterystyki doczekały się publikacji¹². Brakowało natomiast głębszej analizy dokonań i uwarunkowań prac urzędu. Podstawową trudność w opracowaniu tego tematu sprawia rozproszenie oraz niekompletność źródeł. Najważniejsze w tym przypadku akta (krakowskiego) urzędu wojewódzkiego zachowały się w stanie szczątkowym¹³, a istotnych materiałów i choćby krótkich sprawozdań konserwatorskich z lat 30. (poza samym Krakowem) nie zdążono opublikować. Cennym źródłem wypełniającym częściowo tę lukę są wydane drukiem dzienniki dwóch konserwatorów okręgowych (B. Tretera i A. Olesia)¹⁴, szerzej jednak nie wykorzystane. Dla wcześniejszego okresu sporo danych dostarcza czasopismo „Ochrona Zabytków Sztuki” z lat 1930-1931 – podstawowe dla badań dziejów ochrony zabytków. Publikacje te wraz z ocalałymi archiwaliami (znalezionymi także w innych miastach) pozwalają na zarysowanie metod pracy i głównych osiągnięć państwowych służb konserwatorskich województwa krakowskiego w dwudziestoleciu międzywojennym¹⁵.

Wraz z odzyskaniem przez Polskę niepodległości zaistniały nowe warunki ochrony zabytków. Związane były bezpośrednio z odrodzeniem państwa polskiego i powstaniem jego struktur administracyjnych, wśród których znalazły się instytucje powołane do sprawowania opieki nad dziedzictwem kulturowym. Jej podstawą był Dekret Rady Regencyjnej z dn. 31 X 1918 r. o opiece nad zabytkami sztuki i kultury¹⁶ oraz Rozporządzenie Ministra Sztuki i Kultury z dn. 5 IV 1919 r. w przedmiocie organizacji urzędów konserwatorskich¹⁷. Pierwszy z dokumentów wydany został w przededniu odzyskania przez

the interwar period in Poland have already been discussed and summed up¹⁰, the methods of work and activities of district monument protection officers in this period have not yet been analysed in detail. Analysing their way of work seems both interesting and instructive. It shows that a number of solutions and actions taken at that time were also important for later and present practice.

The analysis was based on reports, as well as source materials of the monument protection office in Krakow from the time of the Second Republic of Poland, which have not yet been fully used. So far, only some aspects of the activities of the Krakow conservation district have attracted the attention of researchers¹¹, especially the profiles of the district monument protection officers, whose biographies and brief characteristics have been published¹². However, there was a lack of a deeper analysis of the achievements and conditions of the Office's work. The main difficulty in analysing this topic is the dispersion and incompleteness of sources. In this case, the most important files of the (Krakow) Voivodeship Office have been preserved only fragmentarily¹³, and important materials and even short conservation reports from the 1930s (except for Krakow itself) were never published. A valuable source that partially fills this gap are the published diaries of two district monument protection officers (B. Treter and A. Oleś)¹⁴, which have not been widely used. For an earlier period, a lot of data is provided by the journal “Ochrona Zabytków Sztuki” (Preservation of Art Monuments) from the years 1930-1931 – a basic source for research into the history of monument protection. These publications, together with the surviving archives (also found in other cities), allow us to outline the methods of work and the main achievements of the state monument protection services of the Krakow Voivodeship in the interwar period¹⁵.

With Poland's regaining of independence, new conditions for the protection of historical monuments emerged. They were directly connected with the rebirth of the Polish state and the creation of its administrative structures, including institutions established to take care of cultural heritage. It was based on the Decree of the Regency Council of 31 October 1918 on guardianship of art and culture monuments¹⁶ and the Regulation of the Minister of

Polskę niepodległości. Świadczy to o znaczeniu, jakie przypisywano ochronie dziedzictwa i jego roli w kształtowaniu i podtrzymywaniu świadomości narodowej. W roku 1925, w związku z podpisanym konkordatem pomiędzy Rzeczpospolitą Polską a Stolicą Apostolską, ustanowiono w każdej z diecezji tzw. komisje mieszane, zajmujące się kościelnymi zabytkami ruchomymi, w skład których wchodził konserwator państwowy i przedstawiciel Kościoła rzymskokatolickiego¹⁸. Natomiast należące do Kościoła budowle sakralne podlegały takim samym przepisom, jak i pozostałe zabytki architektury (tzw. zabytki nieruchome)¹⁹. Na terenie diecezji krakowskiej takim zasłużonym konserwatorem diecezjalnym był ks. prof. Tadeusz Kruszyński²⁰.

Pierwszy konserwator zabytków okręgu krakowskiego – historyk sztuki dr Tadeusz Szydłowski (il. 1) – rozpoczął swoją działalność na rzecz ochrony zabytków jeszcze w ramach struktur monarchii austro-węgierskiej w lipcu 1914 roku²¹. Jego najbardziej znane zasługi dotyczą inwentaryzowania i ratowania historycznych budowli i dzieł sztuki w czasie wojny. Gdy w roku 1923, wskutek oszczędnościowej polityki finansowej, zredukowano i tak niewielką liczbę etatów, dotychczasowy kielecki okręg konserwatorski

Art and Culture of 5 April 1919 on the organization of monument protection offices¹⁷. The first document was issued on the eve of Poland's regaining of independence. This shows the importance attached to the protection of heritage and its role in shaping and maintaining national awareness. In 1925, in connection with the signing of the concordat between the Republic of Poland and the Holy See, the so-called mixed commissions were established in each diocese dealing with the church's movable monuments, which included state monument protection officers and representatives of the Roman Catholic Church¹⁸. On the other hand, sacral buildings belonging to the Church were subject to the same regulations as other architectural monuments (the so-called immovable monuments)¹⁹. On the territory of the diocese of Krakow, a distinguished diocesan heritage restorer was Fr Tadeusz Kruszyński²⁰.

The first monuments protection officer in the Krakow region – an art historian Dr Tadeusz Szydłowski (Fig. 1) – started his activity for the protection of monuments still within the structures of the Austro-Hungarian monarchy in July 1914²¹. His greatest achievements include the inventory and saving of historical buildings and works of art during the war. When in 1923, as a result of a strict financial policy, the few full-time positions were reduced, the former Kielce conservation district became subordinate to the monument protection officer of the Krakow district²². In addition, he was also entrusted with the protection of the monuments of the neighbouring Silesian Voivodeship²³. In this situation, he based the care of the monuments of the former Polish capital on cooperation with institutions and organizations that existed there for a long time, such as the Society of Friends of Krakow History and Monuments, the Society for the Care of Monuments or the Municipal Artistic Council. Having taken care of the fate of monuments in Krakow, he focused on the countryside, where there were no such associations aware of the importance of art, and the condition of monuments was worse²⁴. At that time, he supervised the reconstruction²⁵ and conservation of the entrusted monuments, without neglecting their scientific study²⁶. In 1929, after Tadeusz Szydłowski came to the Department of Art History of the Jagiellonian University, Andrzej Oleś, Doctor of Laws and visual

zaczął podlegać konserwatorowi okręgu krakowskiego²². Na dodatek na jego barki złożono jeszcze sprawy ochrony zabytków sąsiedniego województwa śląskiego²³. W tej sytuacji opiekę nad zabytkami dawnej stolicy Polski oparł on na współdziałaniu z istniejącymi tu od dawna instytucjami i organizacjami, takimi jak Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, Towarzystwo Opieki nad Zabytkami czy Miejska Rada Artystyczna. Spokojny o los zabytków krakowskich, zajął się głównie prowincją, gdzie nie było tego typu stowarzyszeń i środowisk świadomych znaczenia sztuki, a stan zabytków był gorszy²⁴. W tym czasie nadzorował przede wszystkim odbudowę²⁵ oraz konserwację powierzonych mu zabytków, nie zaniedbując przy tym ich opracowania naukowego²⁶. W 1929 roku, po przejściu Tadeusza Szydlowskiego do Katedry Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego, kierownictwo nad okręgiem konserwatorskim przejął doktor praw i artysta plastyk Andrzej Oleś, a w 1930 roku kierownikiem Oddziału Sztuki i konserwatorem okręgu krakowskiego został na krótko historyk sztuki dr Władysław Terlecki²⁷. Kolejny konserwator zabytków okręgu krakowskiego – architekt i artysta plastyk Bogdan Treter (il. 2) – pełnił swój urząd od dnia 1 sierpnia 1931 roku, z roczną przerwą (1937-1938, funkcję konserwatora pełnił wówczas Jerzy Remer), do wybuchu II wojny światowej²⁸.

W roku 1924 powołano okręgowe komisje konserwatorskie – ciała doradcze służące pomocą urzędowym konserwatorom okręgowym²⁹. Działywały one w stolicach okręgów konserwatorskich. W ich skład wchodził: konserwator okręgu, wojewoda, po dwóch przedstawicieli miejscowych uczelni, towarzystw naukowo-kulturalnych lub artystycznych, duchowieństwa oraz cztery osoby mianowane przez ministerstwo, a także tzw. członkowie

artist, took over the management of the conservation district, and in 1930 Dr Władysław Terlecki, art historian, became the head of the Art Department and monument protection officer of the Krakow region for a short time²⁷. Another monument protection officer of the Krakow region – architect and visual artist Bogdan Treter (Fig. 2) – held his office from 1 August 1931, with a one-year break (1937-1938, the function of monument protection officer was then performed by Jerzy Remer), until the outbreak of World War II²⁸.

In 1924, district conservation commissions – advisory bodies – were established to assist official district monument protection officers²⁹. They operated in the capitals of conservation districts. They were composed of: a district monument protection officer, the governor, two representatives of local universities, scientific, cultural or artistic societies, clergy and four persons appointed by the ministry, as well as the so-called correspondent members³⁰. Such a commission also operated in Krakow³¹. It spoke out on important conservation issues requiring wider scientific and technical consultations³². Apart from the governor

1. Dr Tadeusz Szydlowski, okręgowy konserwator zabytków w Krakowie (1919-1929). Fot. ze zbiorów Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego

1. Dr Tadeusz Szydlowski, district monument protection officer in Krakow (1919-1929). Photo from the collections of the Institute of Art History of the Jagiellonian University

2. Arch. Bogdan Treter, okręgowy konserwator zabytków w Krakowie (1931-1939). Fot. ze zbiorów Archiwum Narodowego w Krakowie, zesp. 652, sygn. Tret 37

2. Arch. Bogdan Treter, district monument protection officer in Krakow (1931-1939). Photo from the collections of the National Archive in Krakow, coll. 652, ref. Tret 37

korespondencji³⁰. Komisja taka działała także w Krakowie³¹. Wypowiadała się w ważnych kwestiach konserwatorskich, wymagających szerszej konsultacji naukowej i technicznej³². Zasiadali w niej, oprócz wojewody i okręgowego konserwatora, między innymi Józef Muczkowski i Stanisław Tomkowicz, ks. Tadeusz Kruszyński (konserwator diecezjalny), profesowie: Feliks Kopera i Władysław Zarzycki, architekci: Tadeusz Stryeński i prof. Adolf Szyszko-Bohusz. Na posiedzeniach komisji omawiano bieżące sprawy przedkładane przez konserwatora (m.in. dotyczące rozbudowy i polichromii kościołów czy ważniejszych zadań związanych z ochroną zabytków) oraz jego sprawozdania lub też spotykano się, by rozstrzygnąć konkretny naglący problem³³. Komisja ustalała program działań i wytyczne najważniejszych przedsięwzięć konserwatorskich, takich jak na przykład kompleksowa restauracja (i częściowa rekonstrukcja) późnogotyckiego ogroju przy kościele pw. św. Barbary w Krakowie³⁴, odbudowa wikarówki, budowa nowego gmachu (biurowca) w historycznym centrum miasta przy placu Szczepańskim, sposób ochrony resztek murów obronnych Kazimierza itp.³⁵

Orzecznictwo

Ochrona zabytków w okresie międzywojennym spoczywała na barkach konserwatorów okręgowych. Zgodnie z zakresem obowiązków do ich najważniejszych zadań należały: orzecznictwo, tj. formalne uznanie obiektu za zabytek, inwentaryzacja i dokumentacja dziedzictwa kultury materialnej oraz uzgadnianie wszelkich prac przy obiektach podlegających ochronie³⁶.

O ile na terenie województwa krakowskiego opiniowanie prac konserwatorskich miało już długą tradycję, o tyle praktyka formalnych orzeczeń władzy o wartości zabytkowej obiektów była tu wcześniej nieznana. Ta nielata, z uwagi na konieczność zachowania stosownych procedur i formalności, czynność podjęta została na szerszą skalę w latach 30. XX wieku. Szczególną aktywność w tej dziedzinie przejawiał Bogdan Treter, sprawujący w tym czasie funkcję konserwatora okręgowego (1931-1937 i 1938-1939). Według jego własnych obliczeń liczba obiektów uznanych za zabytek wzrosła wówczas z 51 (w tym 22 sakralne i 29 świeckich) do 120 – poprzez ujęcie

and district monument protection officer, it included, among others, Józef Muczkowski and Stanisław Tomkowicz, Fr Tadeusz Kruszyński (diocesan heritage restorer), and professors: Feliks Kopera and Władysław Zarzycki, architects: Tadeusz Stryeński and Prof. Adolf Szyszko-Bohusz. The commission's meetings discussed current issues submitted by the monument protection officer (e.g. concerning the extension and polychromy of churches or major tasks related to the protection of monuments) and his reports, or met to resolve a specific urgent problem³³. The Commission established a programme of activities and guidelines for the most important conservation projects, such as the comprehensive restoration (and partial reconstruction) of the Late Gothic garden at the Church of St. Barbara in Krakow³⁴, the reconstruction of the vicarage, the construction of a new building (an office building) in the historical city centre at Szczepański Square, the method of protecting the remains of the defensive walls of Kazimierz, etc.³⁵

Rulings

The preservation of historical monuments in the interwar period rested on the shoulders of district monument protection officers. In accordance with the scope of their responsibilities, their most important tasks included: rulings, i.e. formal recognition of a monument, inventory and documentation of material culture heritage and agreeing on any work on the objects to be protected³⁶.

While expressing opinions on conservation works had a long tradition in the Krakow Voivodeship, the practice of formal rulings by the authorities on the historic value of buildings was previously unknown here. This difficult task, due to the need to maintain appropriate procedures and formalities, was undertaken on a larger scale in the 1930s. Bogdan Treter, who was a district monument protection officer at the time (1931-1937 and 1938-1939), was particularly active in this field. According to his own calculations, the number of objects recognized as a monument increased from 51 (including 22 religious and 29 secular monuments) to 120 – by including 17 churches and monasteries, six synagogues and a cemetery, two mounds and 40 houses and tenement houses in the register³⁷. An even greater increase

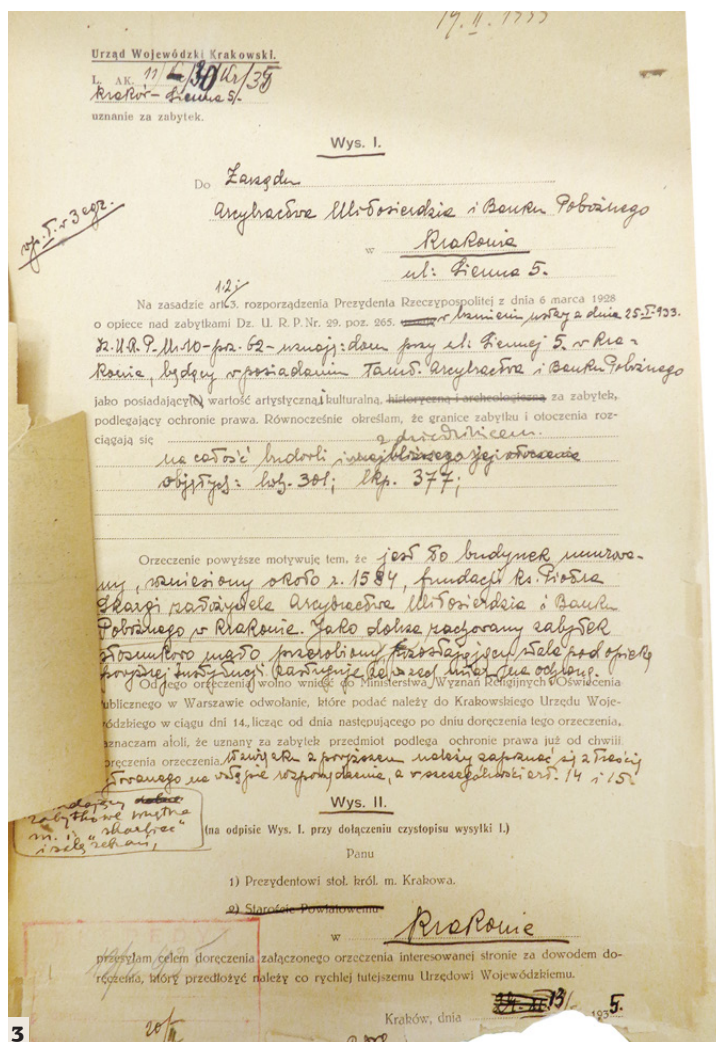
w rejestrze 17 kościołów i klasztorów, sześciu synagog i cmentarza, dwóch kopców oraz 40 domów i kamienic³⁷. Jeszcze większy przyrost odnotowano w województwie, gdzie liczba obiektów rejestrowych została potrojona (z 63 do 219), tj. ich stan powiększył się o 156 zabytków różnych grup i rodzajów³⁸. Warto wspomnieć, że obecnie nie wiadomo, które z zabytków ujęto w inwentarzu wcześniej, tj. w latach 20. XX wieku. Najstarsze z zachowanych dokumentów pochodzą bowiem dopiero z początku lat 30. Brak także adnotacji i informacji o wcześniejszych decyzjach. Jak zatem można sądzić, na szerszą skalę wydawane były one dopiero w drugim dziesięcioleciu funkcjonowania urzędu³⁹.

Decyzjami objęto uznane według ówczesnych kryteriów za zabytkowe: kościoły i klasztory, zamki i ich ruiny, dwory, wreszcie pojedyncze pałace, kamienice i domy. Przeważały obiekty sakralne, co jest oczywiste z uwagi na ich szczególne walory zabytkowe. Należy też wspomnieć, że decyzje dotyczyły często także pomnikowych okazów przyrody, tzn. najczęściej egzemplarzy lub zespołów starodrzewu. Niezależnie od tego stwierdzić można, że liczba obiektów uznanych za chronione mocą orzeczenia okręgowego konserwatora w Krakowie jest znacząca. Najcenniejsze i starsze zabytki były zwykle wpisywane do rejestru w pierwszej kolejności, w dalszej natomiast pojawiły się budynki świeckie (zwłaszcza kamienice) i budynki o młodszej metryce⁴⁰.

Zachowane w Małopolskim Urzędzie Ochrony Zabytków decyzje – czystopisy sporządzane osobiście przez okręgowego konserwatora lub ich odpisy (brudnopisy) – wraz z dowodami doręczenia właścicielom lub użytkownikom obiektów świadczą o sumienności w przestrzeganiu strony formalnoprawnej (il. 3-5)⁴¹. Było to istotne, gdyż niektórzy z właścicieli odwoływali się od decyzji konserwatora. Tak było na przykład w przypadku kamienicy przy Rynku Głównym 17 w Krakowie oraz opactwa Cystersów

3. Orzeczenie uznania za zabytek budynku siedziby Arcybractwa Miłosierdzia przy ul. Siennej 5 w Krakowie z dn. 19 II 1935 r. (brudnopis). Zbiory Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie

3. The decision to recognize the building of the Archconfraternity of Mercy at 5 Sienna Street in Krakow as a monument, dated 19 February 1935 (draft copy). Collections of the Voivodeship Heritage Protection Office in Krakow

was recorded in the voivodeship, where the number of registered objects was tripled (from 63 to 219), i.e. it increased by 156 monuments of various groups and types³⁸. It is worth mentioning that it is currently unknown which of the monuments were included in the inventory earlier, i.e. in the 1920s. The oldest surviving documents date back to the early 1930s. There is also a lack of annotation or information about previous decisions. It can therefore be assumed that they were issued on a larger scale in the second decade of the office's operation³⁹.

The decisions included: churches and monasteries, castles and their ruins, manor houses, and individual palaces, tenements and houses, considered according to the then criteria as historic. Sacred objects prevailed, which is obvious due to their special historical values. It should also be mentioned that the decisions often concerned also monumental nature specimens, i.e. most often specimens or complexes of old trees. Nevertheless, it can be concluded that the number of buildings recognized as protected by the decision of the district preservation officer

... jako posiadający wartość artystyczną, kulturalną, historyczną i archeologiczną za zabytek

Zarząd Miejski w stoł. król. mieście Krakowie — Wydział *Ośw.*

Do Nr *Osir. Zab. 94/35* KANCELARIA MIĘDZYGOSPODARSTWA I DORĘCZYTELSTWA

Dowód doręczenia.

Poświadczam, iż odebrałem w dniu dzisiejszym pismo *Urzędu Wojew.*
Zarządu Miejskiego w Krakowie z dnia *19. II.* 1935 Nr *K.O. 4. 4/30/35*
z dnia *19. II.* 1935.

Adres: *G. G. Łanki Arcykapłana* Kraków, dnia *9/3* 1935.
Mikowicza - Pałacu Doboskiego
Kraków - Pięć 5 *Marek Bartykowski*

Doręczyciel: *[Signature]* *25. III. 35.*

Wys. II.
(na odpisie Wys. I. przy dołączeniu czystopisu wysyłki I.)

Panu

odpis.

Urząd Wojewódzki Krakowski. *Kraków, dnia 28 marca 1935 r.*

L. AK. I. 100/31
Kościół katedralny. —
uznanie za zabytek.

Do *Wielkiego Urzędu Parafialnego*
przy Kościele Katedralnym na Wawelu
w *Krakowie*
Wawel

Na zasadzie art. 3. rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 marca 1928
o opiece nad zabytkami Dz. U. R. P. Nr. 29. poz. 265. uznaje *kościół katedralny*
p.w. św. Wacława na Wawelu w Krakowie l.w.h.l.; l.k.p.l.; będący w po-
siadaniu kościoła rzymsko-katolickiego
jako posiadający wartość artystyczną, kulturalną, historyczną i archeologiczną za zabytek,
podlegający ochronie prawa. Równocześnie określam, że granice zabytku i otoczenia roz-
ciągają się *na całość kościoła katedralnego i jego otoczenie*
ujęte murem z bramkami.

Orzeczenie powyższe motywuję tem, że *obecny kościół katedralny pochodzi*
z XIV w. zachowała się jednak krypta św. Leonarda z epoki romańskiej,
katedra częściowo została przebudowana w XVII w.; a otoczona jest zwią-
zanymi z nią kaplicami pochodzącymi z wieków od XIV-XII.

Od tego orzeczenia wolno wnieść do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia
Publicznego w Warszawie odwołanie, które podać należy do Krakowskiego Urzędu Woje-
wódzkiego w ciągu dni 14, licząc od dnia następującego po dniu doręczenia tego orzeczenia,
zaznaczam atoli, że uznany za zabytek przedmiot podlega ochronie prawa już od chwili
doręczenia orzeczenia.

za Wojewodę: *[Signature]*

Rekurs

in Krakow is significant. The most valu-
able and older monuments were usually
entered in the register first, followed by
secular buildings (especially tenement
houses) and younger buildings⁴⁰.

The decisions preserved in the
Małopolska Heritage Protection Of-
fice – clean copies made personally by the
district monument protection officer or
their copies (draft copies) – together with
the evidence of delivery to the owners or
users of the objects prove conscientious
compliance with the formal legal regu-
lations (Fig. 3-5)⁴¹. This was important
because some of the owners appealed
against the decision of the monument
protection officer. This was the case, for
example, with the tenement house at
17 Rynek Główny in Krakow and the Cis-
tercian Abbey in Mogiła, which appealed
against the decision by citing the concor-
dat, which was completely unjustified.
Both complaints against the decisions of
the monument protection officer were
dismissed by the Supreme Administra-
tive Court and the decisions were thus
upheld⁴². Interestingly, in the same man-
ner and with the same result, the Krakow
curia appealed against the decision of the
monument protection officer regarding
the recognition of the Wawel cathedral
as a monument (!)⁴³. Their reluctance of
the owners towards decisions that result-
ed in restrictions of their right to dispose
of the property is also evidenced by oth-
er appeals. Thus, “despite the opposition
of interested users”, the remains of the
defensive walls of the former town of
Kazimierz (at Meiselsa and Podgórska
streets) were entered in the register of
monuments, protecting them from arbi-
trary destruction and development⁴⁴.

Most of the inter-war decisions have
remained in force to this day, while some
of them have been repealed and replaced
by new, often more precise decisions in
line with the existing requirements⁴⁵.

w Mogile, które odwołało się od decyzji, powołując się bezpodstawnie na konkordat, co było zupełnie nieuzasadnione. Oba zażalenia na decyzje konserwatora zostały oddalone przez Najwyższy Trybunał Administracyjny, a tym samym orzeczenia konserwatorskie podtrzymano w mocy⁴². Co ciekawe, w ten sam sposób i z takim samym rezultatem krakowska kuria odwołała się od decyzji konserwatorskiej w sprawie uznania za zabytek katedry wawelskiej (!)⁴³. O niechęci gospodarzy do decyzji skutkujących ograniczeniem ich prawa dysponowania nieruchomością świadczą także inne odwołania. I tak, „pomimo sprzeciwu zainteresowanych użytkowników”, do rejestru zabytków wpisano resztki murów obronnych dawnego miasta Kazimierza (przy ulicach Meiselsa i Podgórskiej), chroniąc je przed samowolnym zniszczeniem i zabudowaniem⁴⁴.

Decyzje z okresu międzywojennego w większości zachowały do dziś moc prawną, część z nich natomiast uchylono i zastąpiono nowymi – często bardziej precyzyjnymi orzeczeniami, zgodnymi z obowiązującymi wymogami⁴⁵.

Inwentaryzacja i dokumentacja zabytków

Do zadań konserwatorów okręgowych należała inwentaryzacja zabytków⁴⁶. Było to wyzwanie przekraczające możliwości personalne i finansowe Oddziałów Sztuki. Główny wysiłek konserwatorów skupiał się bowiem na usuwaniu zniszczeń wojennych i ratowaniu ocalałego dziedzictwa⁴⁷. Mimo tych obiektywnych trudności w urzędach konserwatorskich do początku lat 30. XX wieku (1930-1931) zdołano zgromadzić fotografie i pomiary ponad 1800

Inventory and documentation of monuments

The tasks of the district monument protection officers included the inventory of monuments⁴⁶. It was a challenge that exceeded the personnel and financial capabilities of Art Departments. The main effort of the monument protection officers was focused on removing war damage and saving the surviving heritage⁴⁷. Despite these objective difficulties, until the beginning of the 1930s (1930-1931), it was possible to collect photographs and measurements of more than 1800 objects, usually renovated and preserved at that time⁴⁸. Furthermore, the materials developed in Krakow by Bogdan Treter (Fig. 6-9) within six years (August 1, 1931 – June 31, 1937) significantly increased the volume of files (inventory) of the district monument protection office: from 3828 to 7630 units (725 measuring photos, 929 films, 710 “foreign photos” and 238 files with descriptions of monuments)⁴⁹. Thus, as can be seen from the above lists, the Krakow monument protection office made a significant contribution to the inventorying of the monuments of the Republic of Poland. However, this was not a satisfactory result on a national scale. The need to intensify the work and to take a full inventory was urgent. The overall recognition of the heritage resource affected its later fate, i.e. the protection of those objects that deserved such protection. It was therefore considered that this task should be carried out by a specially prepared group of professionals⁵⁰. After the creation of the Central Office of Art Monuments Inventory (CBIZS) in 1929⁵¹, copies of materials collected in the Art Department were sent to the headquarters of the Warsaw office, as agreed with the general monument protection officer Jerzy Remer⁵², from where the photographs and measurements that were missing or destroyed were delivered to the Department. According to Bohdan Rymaszewski, the CBIZS played the most important role in the recognition and inventory of historical monuments⁵³. It should be noted, however, that this work was not completed on a nationwide scale, and the majority of the materials collected at that time were the work of monument protection services in individual districts. Until 1929, they were basically the only ones performing this task.

4. Potwierdzenie doręczenia orzeczenia o uznaniu za zabytek budynku siedziby Arcybractwa Miłosierdzia przy ul. Siennej 5 w Krakowie. Zbiory Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie

4. Confirmation of delivery of the decision on the recognition of the building of the Archconfraternity of Mercy at 5 Sienna Street in Krakow as a monument. Collections of the Voivodeship Heritage Protection Office in Krakow

5. Orzeczenie uznania za zabytek katedry wawelskiej w Krakowie z dn. 28 III 1931 r., mps (odpis). Zbiory Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie

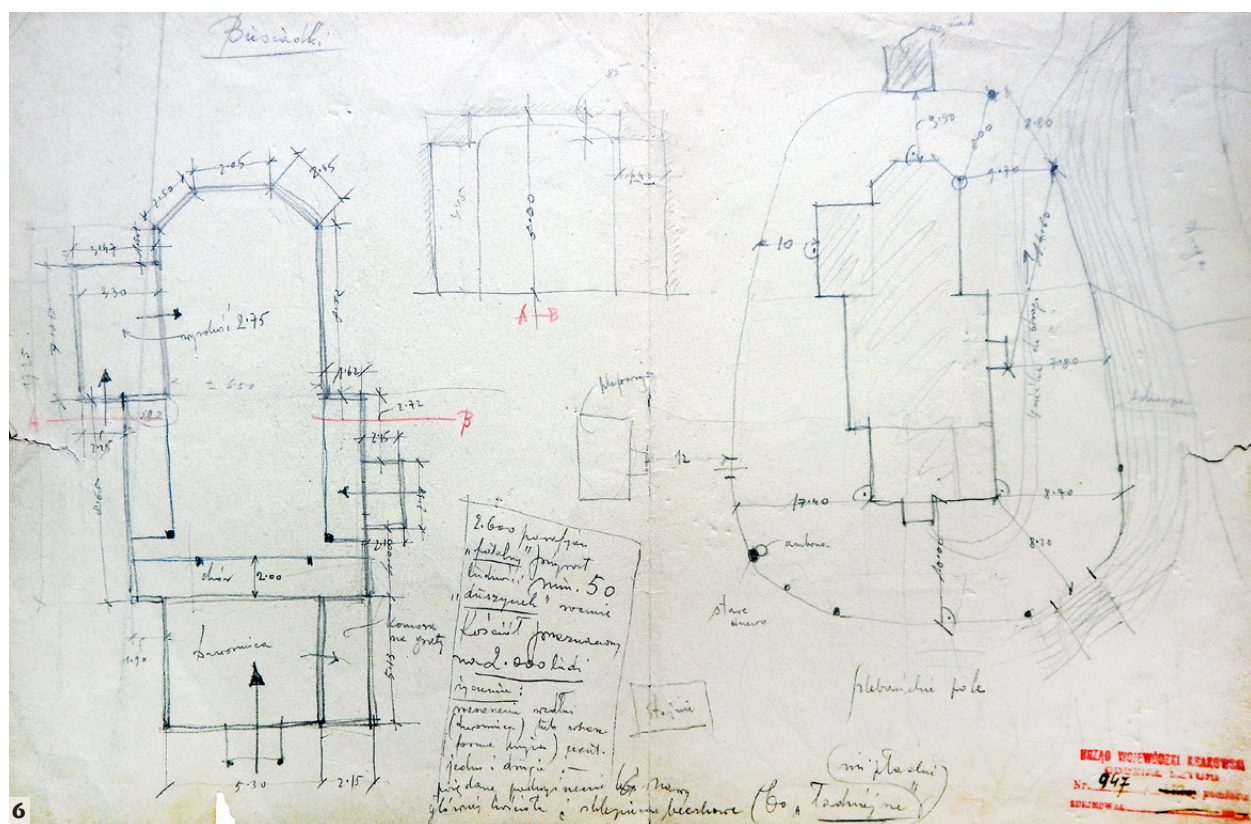
5. Decision on the recognition as a monument of the Wawel cathedral in Krakow dated 28 March 1931, typescript (copy). Collections of the Voivodeship Heritage Protection Office in Krakow

obiektów – z reguły w tym czasie restaurowanych i konserwowanych⁴⁸. Z kolei materiały opracowane w Krakowie przez Bogdana Tretera (il. 6-9) w ciągu sześciu lat (1 sierpnia 1931 – 31 czerwca 1937) znacznie powiększyły kartotekę (inventarz) biura konserwatora okręgowego: z 3828 jednostek do 7630 (przybyło 725 zdjęć pomiarowych, 929 klisz, 710 „zdjęć obcych” oraz 238 kartotek z opisami zabytków)⁴⁹. Jak zatem wynika z powyższych zestawień, krakowski urząd konserwatorski miał istotny i znaczący wkład w dzieło inwentaryzacji zabytków Rzeczypospolitej. W skali całego kraju nie był to jednak wynik zadowalający. Potrzeba zintensyfikowania prac i pełnej inwentaryzacji była nagląca. Od całościowego rozpoznania zasobu dziedzictwa zależały bowiem jego dalsze losy – objęcie ochroną obiektów na to zasługujących. Dlatego uznano, że zadanie to powinno realizować specjalnie przygotowane do tego celu grono fachowców⁵⁰. Po utworzeniu w 1929 roku Centralnego Biura Inwentaryzacji Zabytków Sztuki⁵¹ kopie materiałów gromadzonych w Oddziale Sztuki wysyłano do centrali biura w Warszawie, zgodnie z ustaleniami z konserwatorem generalnym Jerzym Remerem⁵², skąd z kolei dostarczano do Oddziału brakujące tam lub zniszczone fotografie i pomiary.

The meticulous description of the monuments was the basis of Bogdan Treter's programme of activities as a district monument protection officer. He assumed that descriptive and illustrative material is the basis and necessary condition for the protection and study of the material legacy of the past⁵⁴. The same belief had already been expressed by the Group of Galician Monument Protection Officers, whose main achievement was the publication of the first topographical inventory of Polish monuments under the Austrian partition⁵⁵. These publications are comparable in level and accuracy to German-language publications, which were also among the basic scientific tools of both monument protection officers and art historians⁵⁶. However, they covered a small area, while in the remaining areas the quantitative and qualitative heritage remained practically unrecognized. This was undoubtedly one of the main obstacles to its protection.

Subsidies

One of the most important tasks of district monument protection officers, which stimulated subsequent ones, were state subsidies and grants provided

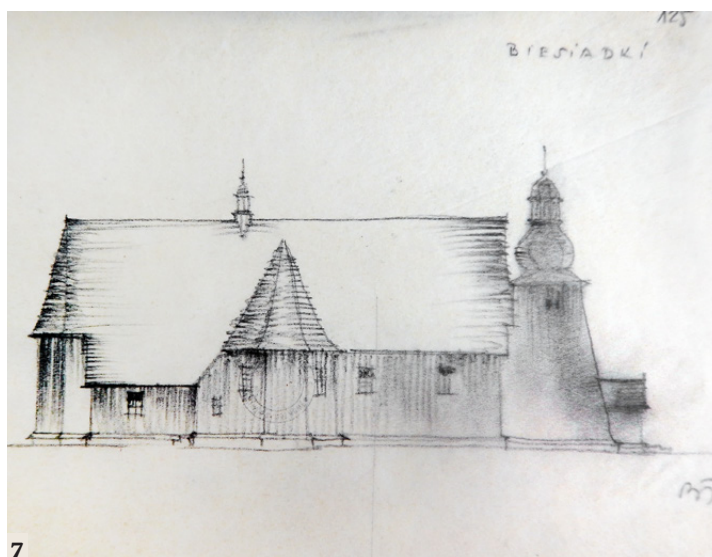

CBIZS odegrało, zdaniem Bohdana Rymaszewskiego, najistotniejszą rolę w rozpoznaniu i inwentaryzacji zasobów zabytków⁵³. Należy jednak zaznaczyć, że praca ta w skali całego kraju nie została dokończona, a walną część zgromadzonych wówczas materiałów stanowił dorobek służb konserwatorskich w poszczególnych okręgach. Do 1929 roku w zasadzie tylko one wykonywały to zadanie.

Skrupulatne opisy zabytków były podstawą programu działań Bogdana Tretera na stanowisku okręgowego konserwatora. Wychodził on ze słusznego założenia, że materiał opisowy i ilustracyjny jest podstawą i niezbędnym warunkiem tak ochrony, jak i badań materialnej spuścizny przeszłości⁵⁴. To samo przekonanie prezentowały już wcześniej Grona Konserwatorów Galicji, których zasługą było wydanie pierwszych inwentarzy topograficznych zabytków ziem polskich pod zaborem austriackim⁵⁵. Publikacje te są porównywalne pod względem poziomu i dokładności z wydawnictwami niemieckojęzycznymi, które także należały do podstawowych narzędzi naukowych zarówno konserwatorów, jak i historyków sztuki⁵⁶. W porównaniu z nimi objęły jednak nieznaczny obszar, podczas gdy na pozostałych terenach ilościowy i jakościowy zasób dziedzictwa pozostawał praktycznie nierozpoznany. Niewątpliwie była to jedna z podstawowych przeszkód dla jego ochrony.

Dotacje

Jednym z ważniejszych zadań okręgowych konserwatorów zabytków, stymulujących zresztą kolejne, były dotacje i subwencje państwowe udzielane za pośrednictwem Oddziału Sztuki. Zainteresowanie i aktywność urzędu konserwatorskiego w inicjowaniu

through the Art Department. The interest and activity of the monument protection office in initiating and supervising renovations depended mainly on these subsidies. As the possibilities were modest, actions were taken at the most important architectural heritage in the region. The effect was not impressive, but the low budget intended for conservation subsidies did not allow for a wider range of works or more support. They were directed primarily to the most necessary works, justified by the technical condition and value of particular monuments. The real possibilities of the office can be proved on the basis of selected examples of the estimated expenditure. The cost of restoring the church tower in Frydman was estimated at about PLN 5000, of which the monument protection officer promised a grant of PLN 500⁵⁷. The difficult financial situation of the state and the almost continuous deficit had a negative impact on the possibility to undertake major conservation renovations with public funds. As the district monument protection officer wrote in 1937: "the modest funds for benefits (for this purpose) in the amounts of about 6000 PLN per year for the whole voivodeship including Krakow made it impossible to take more action in this area"⁵⁸. The group of subsidized objects also included movable monuments – works of art, such as a painting with scenes from the life of St. Adalbert, found in the cemetery chapel in Nowy Sącz, then uncovered and preserved⁵⁹. The number of conservation works on movable monuments was much smaller than in the case of architecture. This imbalance was also noticeable in other districts⁶⁰.

6. Inwentaryzacja i dokumentacja zabytków: Biesiadki, kościół parafialny. Rysunki pomiarowe B. Tretera – rzut, lata 30. XX w., reprodukcja ze zbiorów Archiwum Narodowego w Krakowie, sygn. Tret 36

6. Inventory and documentation of monuments: Biesiadki, parish church. B. Treter's measurement drawings – projection, 1930s, reproduced from the collections of the National Archive in Krakow, ref. Tret 36

7. Inwentaryzacja i dokumentacja zabytków: Biesiadki, kościół parafialny. Rysunki pomiarowe B. Tretera – widok elewacji, lata 30. XX w., reprodukcja ze zbiorów Archiwum Narodowego w Krakowie, sygn. Tret 36

7. Inventory and documentation of monuments: Biesiadki, parish church. B. Treter's measurement drawings – facade, 1930s, reproduced from the collections of the National Archive in Krakow, ref. Tret 36

i nadzorowaniu remontów uzależniona była w głównej mierze od tych właśnie dotacji. W miarę skromnych możliwości podejmowano działania przy najważniejszych, wymagających tego zabytkach spuścizny architektonicznej na obszarze województwa. Efekty nie były imponujące, ale na szerszy zakres robót oraz większą pomoc nie pozwalał niski budżet dotacji konserwatorskich. Kierowano je przede wszystkim na najbardziej potrzebne prace, uzasadnione stanem technicznym i wartością konkretnych zabytków. O realnych możliwościach urzędu świadczyć mogą wybrane przykłady obliczonych szacunkowo nakładów. Koszt restauracji wieży kościoła we Frydmanie oszacowano na około 5000 zł, z czego konserwator obiecał dotację w wysokości 500 zł⁵⁷. Trudna sytuacja finansowa państwa i niemal ciągły deficyt odbijały się negatywnie na możliwościach podejmowania większych remontów konserwatorskich ze środków publicznych. Jak pisał okręgowy konserwator w 1937 roku: „szczupłe kredyty na zasiłki (na ten cel) w kwotach ok. 6000 zł rocznie na obszar całego województwa wraz z Krakowem uniemożliwiały szerszą akcję w tym zakresie”⁵⁸. Do grupy subwencjonowanych obiektów zaliczały się także zabytki ruchome – dzieła sztuki, jak na przykład malowidło ze scenami z życia św. Wojciecha, znalezione w kaplicy cmentarnej w Nowym Sączu, następnie odsłonięte i zakonserwowane⁵⁹. Liczba prac konserwatorskich przy zabytkach ruchomych była przy tym znacznie mniejsza niż w przypadku architektury. Dysproporcja ta jest zauważalna także w innych okręgach⁶⁰.

Metody i system prac, ważniejsze osiągnięcia

Największymi i szczególnymi w skali całego kraju przedsięwzięciami konserwatorskimi w Krakowie były oczywiście prace na Wawelu i przy ołtarzu mariackim. Z uwagi na szczególną rangę i zakres działań Wawel był wyodrębniony spod kompetencji okręgowego konserwatora zabytków⁶¹, tak jak to jest obecnie. Konserwator okręgowy oczywiście zasiadał w gronie komitetów doradczych Kierownictwa Odnowy Zamku i brał udział w komisjach dotyczących restauracji ołtarza mariackiego⁶². Jej potrzebę sugerował już 1920 roku historyk sztuki dr Tadeusz Szydłowski, ówczesny konserwator okręgowy. Do

Methods and system of works, major achievements

The largest and most significant conservation projects in Krakow were, of course, the works on Wawel Castle and at the Marian altar. Due to its special rank and scope of activities, Wawel was separated from the competence of the district monument protection officer⁶¹, as it is now. The district monument protection officer sat on the advisory committees of the Castle Renovation Management and took part in the committees on the restoration of the Marian altar⁶². This was suggested as early as 1920 by art historian Dr Tadeusz Szydłowski, the then district monument protection officer. Works began 12 years later. They were supervised by a special committee, headed by the senior and greatest authority of the Krakow conservation profession at the time – Stanisław Tomkowicz. The management of the conservation team was entrusted to Prof. Julian Makarewicz from Krakow. Ex officio supervision was exercised by Jerzy Remer, the general monument protection officer, and Bogdan Treter, district monument protection officer. The group of advisors was led by Prof. Tadeusz Szydłowski, who was to publish an extensive report on the course of work, which unfortunately never happened⁶³.

The methods of work of Krakow district monument protection officers, which they could decide on their own, are evidenced by their achievements related to the monuments. Specific and detailed examples of conduct are helpful in learning about the practice of their actions and achievements, their work methodology.

The basic method of work and its tools included detailed descriptions of the monument and its equipment, as well as notes made on site. They filled a gap in the records of objects and materials collected in monument protection offices, which, as already mentioned, were gradually expanded. They were also of significant importance in view of the aforementioned lack of published inventory-topographical studies⁶⁴. Today, they are an invaluable source of information, especially for objects that no longer exist. They describe both religious and secular monuments in the voivodeship, as well as some of the tenement houses in Krakow⁶⁵, less recognized at that time than

prac przystąpiono 12 lat później. Nad ich przebiegiem merytorycznie czuwał specjalny komitet, na którego czele stanął nestor i największy ówczesny autorytet krakowskiego konserwatorstwa – Stanisław Tomkowicz. Kierownictwo zespołu konserwatorów powierzono prof. Julianowi Makarewiczowi z Krakowa. Nadzór z urzędu sprawowali: generalny konserwator – Jerzy Remer oraz konserwator okręgowy – Bogdan Treter. Grupie doradców przewodził prof. Tadeusz Szydłowski, który miał opublikować obszerne sprawozdanie z przebiegu prac, do czego niestety nie doszło⁶³.

O metodach pracy krakowskich konserwatorów okręgowych, o których decydować mogli samodzielnie, informują przede wszystkim ich osiągnięcia przy zabytkach. Pomocne w poznaniu praktyki ich działań i dokonań, ich metodologii pracy, są konkretne i szczegółowo opisane przykłady postępowania.

Podstawową metodą pracy i zarazem jej narzędziem były drobiazgowe nieraz opisy zabytku i jego wyposażenia oraz notatki sporządzane na miejscu. Wypełniały one lukę w kartotekach obiektów i materiałach gromadzonych w urzędach konserwatorskich, które, jak już wspomniano, były sukcesywnie powiększane. Miały także istotne znaczenie wobec wspomnianego braku publikowanych opracowań inwentaryzacyjno-topograficznych⁶⁴. Dziś stanowią bezcenne źródło informacji, zwłaszcza w przypadku obiektów już nieistniejących. Opisane są w nich zarówno zabytki sakralne i świeckie na terenie województwa, jak i niektóre kamienice krakowskie⁶⁵, znaczenie słabiej wówczas rozpoznane niż kościoły. Zapiski te, prowadzone skrupulatnie w formie dzienników przez konserwatorów Bogdana Tretera⁶⁶ i Andrzeja Olesia⁶⁷, ocalałe szczęśliwie z zawieruch dziejowych, wydane zostały drukiem (w części dotyczącej województwa). Ich treść i charakter wykraczają poza „pamiętnik pracy zawodowej”. Zawierają bowiem nie tylko opisy architektury i dzieł sztuki, ale też analityczne charakterystyki stanu zachowania i wynikające z niego wytyczne, konkretne i nieraz bardzo szczegółowe. Z licznych przykładów wymienić tu można wskazówki dotyczące kościołów drewnianych w Harklowej, Łopusznej i Dębnie⁶⁸. Wytyczne te były następnie przekazywane gospodarzowi zabytku i prowadzącym prace. Część zapewne trafiała do urzędowych protokołów i akt spraw.

churches. These notes, scrupulously kept in the form of diaries by monument protection officers Bogdan Treter⁶⁶ and Andrzej Oleś⁶⁷, which survived the turmoil of history, were published in print (in the part concerning the voivodeship). Their content and character go beyond a “professional diary”. They contain not only descriptions of architecture and works of art, but also analytical characteristics of the state of preservation and the resulting guidelines, specific and sometimes very detailed. Among the numerous examples, one can mention the guidelines for the wooden churches in Harkłowa, Łopuszna and Dębno⁶⁸. These guidelines were then passed on to the host of the monument and the person conducting the works. Some of them probably ended up in official protocols and case files.

When dealing with business matters and agreeing on the planned works, the visitors took notes, photographs and measurements and sketch projections of the buildings, and sometimes drawings of their detailing and specifics (Fig. 6-9). These photos were then sent to the office. There, the prints supplied with the seals of the Art Department were collected as a specific database. Negatives, also stored in the office, were used in the nationwide action of inventory of monuments. As agreed with the general monuments protection officer Jerzy Remer, the second copy of photographs was delivered to Warsaw, to the Central Inventory Office⁶⁹, from where the missing or damaged photographs and measurements were delivered to the Art Department. In this way, the resource grew richer and had additional copies. This impressive collection of photographs was not the work of one person. One of the few notebooks from the planned series of topographic catalogues published before the outbreak of the Second World War was the publication from 1938 concerning the district of Nowy Targ⁷⁰. Its author, Tadeusz Szydłowski, began to collect materials while still serving as a district monuments protection officer. Thus, his work in this position was fully exploited in the field of inventory. In this work, he used the help of specialists associated with the monument protection office and the Central Inventory Office⁷¹. Among others, art historian Jerzy Szablowski, author of the catalogue of monuments of the entire Krakow Voivodeship published in the 1950s⁷². This publication makes use of

Przy okazji załatwiania spraw służbowych i uzgadniania planowanych prac wizytujący zabytki wykonywali, oprócz notatek, fotografie oraz pomiaru i przynajmniej szkicowe rzuty budowli, a niekiedy także rysunki ich detali i szczegółów (il. 6-9). Zdjęcia te trafiały następnie do siedziby urzędu. Tam odbitki zaopatrywane w pieczęcie Oddziału Sztuki gromadzone były jako swoista baza danych. Negatywy, przechowywane również w urzędzie, wykorzystywane były także w ogólnopolskiej akcji inwentaryzacji zabytków. Zgodnie z ustaleniami z konserwatorem generalnym Jerzym Remerem drugi egzemplarz zdjęć trafiał do Warszawy, do Centralnego Biura Inwentaryzacji⁶⁹, skąd z kolei dostarczano do Oddziału Sztuki brakujące tam lub zniszczone fotografie i pomiary. W ten sposób zasób stawał się coraz bogatszy i miał dodatkowe kopie egzemplarzy. Imponujący zbiór zdjęć nie był dziełem jednej osoby. Jednym z nielicznych wydanych przed wybuchem II wojny światowej zeszytów planowanej serii katalogu topograficznego zabytków była publikacja z 1938 roku dotycząca powiatu nowotarskiego⁷⁰. Jej autor – Tadeusz Szydłowski – materiały zaczął gromadzić jeszcze w czasie pełnienia obowiązków konserwatora okręgowego. Tym samym jego praca na tym stanowisku w zakresie inwentaryzacji została w pełni wykorzystana. W pracy tej posiłkował się specjalistami związanymi z urzędem konserwatorskim oraz z Centralnym Biurem Inwentaryzacji⁷¹. Należał do nich historyk sztuki Jerzy Szablowski, autor wydane go w latach 50. XX wieku katalogu zabytków całego województwa krakowskiego⁷². W publikacji tej wykorzystano materiały gromadzone w latach 20. i 30., przy czym noty katalogowe zabytków są krótsze od wydanych przed wojną, jak i od pierwotnie zamierzonych – jeszcze obszerniejszych⁷³. W listopadzie 1934 roku ówczesny konserwator okręgowy Bogdan Treter porozumiał się „z dr. J. Szablowskim co do jego współpracy” z urzędem konserwatora. Ustalono, że: „Kartoteki będą systematycznie opracowywane, głównie uzupełniane o podpisy, literaturę. Potem nastąpi spisanie całości w kilku egzemplarzach. Jeden pozostanie w kartotece, inne złożą się na całość w formie książki, zawierającej zbiór dokładnych wszelkich wiadomości o zabytku. Również fotografie będą uporządkowane – naklejane na oddzielne kartony i zaopatrywane podpisami i liczbami. Praca ta ułatwi w wysokim stopniu opracowanie kart katalogowych”⁷⁴.

materials collected in the 1920s and 1930s, with catalogue notes of the monuments being shorter than those issued before the war, as well as those originally intended – even more extensive⁷³. In November 1934, Bogdan Treter, the then district monuments protection officer, agreed “with Dr J. Szablowski on his co-operation” with the monument protection office. It was found that: “The records will be systematically compiled, mainly supplemented with signatures, literature. Then they will be written down in several copies. One copy will remain in the file, the others will be compiled in the form of a book, containing a collection of all the detailed information about the monument. Also, the photographs will be ordered – they will be stuck to separate cartons and provided with captions and numbers. This work will greatly facilitate the development of the catalogue files”⁷⁴.

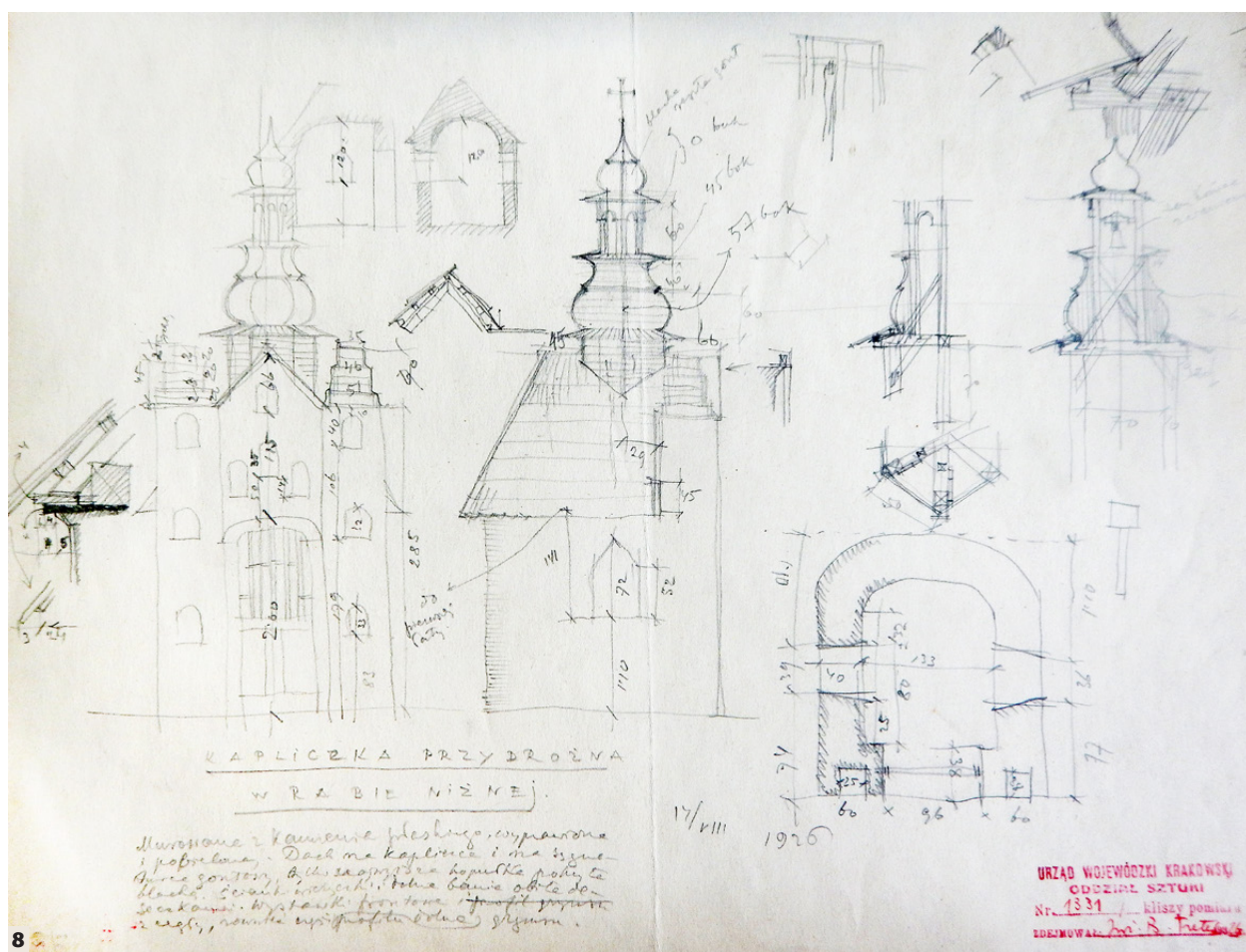
The basis for the substantive work of Krakow district monuments protection officers was the inspection of monuments. This served primarily to assess the technical condition and determine the resulting needs. On their basis, the value of the monument and its degree of preservation were assessed. This allowed to formulate guidelines: what should be the scope and course of works, etc. The inspection was necessary not only to establish the programme of activities, but also to learn the scientific, historical and artistic value of the monument⁷⁵. This method had already been tried and tested. It had already been used in each of the three partitions⁷⁶. In many cases, due to the lack of inventory and documentation or more detailed data on a given object, the notes made on site by the monuments protection officer became the first scientific recognition of a monument. Subsequent visits were usually control visits. They provided concrete guidance, possibly critical insights and

8. Inwentaryzacja i dokumentacja zabytków: Raba Wyżna, kaplica. Rysunki pomiarowe B. Tretera, 1931 r., reprodukcja ze zbiorów Archiwum Narodowego w Krakowie, sygn. Tret 36

8. Inventory and documentation of monuments: Raba Wyżna, chapel. B. Treter's measurement drawings, 1931, reproduced from the collections of the National Archive in Krakow, ref. Tret 36

9. Inwentaryzacja i dokumentacja zabytków: Sucha Beskidzka, karczma. Fot. B. Treter, reprodukcja ze zbiorów Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie

9. Inventory and documentation of monuments: Sucha Beskidzka, an inn. Photo by B. Treter, reproduced from the collections of the Voivodeship Heritage Protection Office in Krakow

9

Podstawą pracy merytorycznej krakowskich konserwatorów okręgowych były oględziny zabytków. Służyły przede wszystkim ocenie stanu technicznego i określeniu wynikających z niego potrzeb. Na ich podstawie oceniano walory obiektu zabytkowego oraz ich stopień zachowania. Pozwalało to na sformułowanie wytycznych: jaki powinien być zakres i przebieg robót itp. Oględziny były zawsze niezbędne nie tylko po to, by ustalić program działań, ale też aby poznać wartość naukową, historyczną i artystyczną zabytku⁷⁵. Metoda ta była już wypróbowana

conclusions. Thus, on 21 March 1931, the monuments protection officer, together with the architect Kreisler, visited the Barbican in Krakow to determine what work should be done. It was decided that the works will include, among other things, the replacement of veneer made of machine brick (80%) not related to the old one, replacement of metal sheet covering of four turrets, opening of the arcade to the interior, which would additionally influence the appearance, "raising its [the monument's] picturesque qualities"⁷⁷. The assessment of threats and the actual technical condition was carried out during a visit to the attic of the Sts. Peter and Paul's Church in Krakow⁷⁸.

The agreement on conservation works was often an opportunity to include the restored monument in the register. This was the case, for example, with the tenement house at 8 Szpitalna Street in Krakow, belonging to the Order of the Sisters Canonesses of the Holy Spirit⁷⁹, or the Chapel of St. Margaret in Zwierzyniec⁸⁰. The inspection was often connected with the analysis of the monument's value, which was often connected with a ruling on the monument's value or a decision that the object does not qualify for the register (for example the church in Gręboszów)⁸¹.

i sprawdzona; posługiwano się nią wcześniej w każdym z trzech zaborów⁷⁶. W wielu przypadkach, wobec braku inwentaryzacji i dokumentacji czy w ogóle bliższych danych na temat danego obiektu, notatki sporządzane na miejscu przez konserwatora stawały się pierwszym rozpoznaniem naukowym zabytku. Kolejne wizyty miały charakter kontrolny. W ich trakcie udzielano konkretnych wskazówek, ewentualnie wysuwano krytyczne spostrzeżenia i płynące stąd wnioski. I tak w dniu 21 marca 1931 roku konserwator wraz z architektem Kreislerem obejrzał krakowski Barbakan, aby ustalić, jakie należy wykonać roboty. Uznano, że będzie to między innymi wymiana licówki z cegły maszynowej (80 proc.) nie związanej ze starą, wymiana pokrycia blachą czterech wieżyczek, otwarcie prześwitem otworu arkady do wnętrza, co wpłynęłoby dodatkowo na wygląd, „podnosząc jego [zabytku] walory malownicze”⁷⁷. Ocenie zagrożeń i rzeczywistego stanu technicznego służyła wizyta na strychu kościoła pw. św. św. Piotra i Pawła w Krakowie⁷⁸.

The comments and guidance were not limited to technical issues, but also to artistic and aesthetic ones. During the Golgotha restoration at the Carmelite Church in Piasek in Krakow, Bogdan Treter pointed out to the artist-restorer Gąsecki “not to go in the direction of naturalistic accents, already exaggerated during the last, not so old restoration (background painted anew), but rather to try to tone down the whole”⁸².

The visits of the monuments protection officer often resulted in the necessity to undertake renovation and conservation works, as in the case of the Piast Church in Krakow⁸³ or in the case of many other monuments⁸⁴.

Generally, the restorer's presence at the monument was accompanied by perceptiveness and attention. He was not limited to a specific case, but examined the entire complex. For example, in June 1933, on the occasion of choosing a place for a plaque in the Corpus Christi church in Kazimierz, “he recorded the terrible condition of stalls destroyed by worms”⁸⁵. They was an outstanding example of mannerist woodcarving.

Outside of Krakow, in the vast area of the voivodeship, the monuments protection officer made visits during his tours⁸⁶. The already mentioned parish church in Frydman (Fig. 10-12) is a good example of the results and of the way of agreeing on their contents. During his first visit to the village in May 1932, Bogdan Treter drew up a detailed description of the monument with an estimate of the cost of conservation work in the chapel (see annex). Two months later, the monuments protection officer discussed with

10. Remonty konserwatorskie. Kościół parafialny pw. św. Stanisława we Frydmanie przed podjęciem prac, ok. 1932 r. Fot. B. Treter (?), reprodukcja ze zbiorów Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego, sygn. P001512

10. Conservation renovations. Parish church of St. Stanislaus in Frydman before the commencement of work, around 1932. Photo by B. Treter (?), reproduced from the collections of the Institute of Art History of the Jagiellonian University, ref. P001512

11. Remonty konserwatorskie. Kościół parafialny pw. św. Stanisława we Frydmanie po częściowym zakończeniu prac przy wieży, 1936 r. Fot. B. Treter (?), reprodukcja ze zbiorów Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie

11. Conservation renovations. Parish Church of St. Stanislaus in Frydman after the partial completion of work on the tower, 1936. Photo by B. Treter (?), reproduced from the collections of the Voivodeship Heritage Protection Office in Krakow

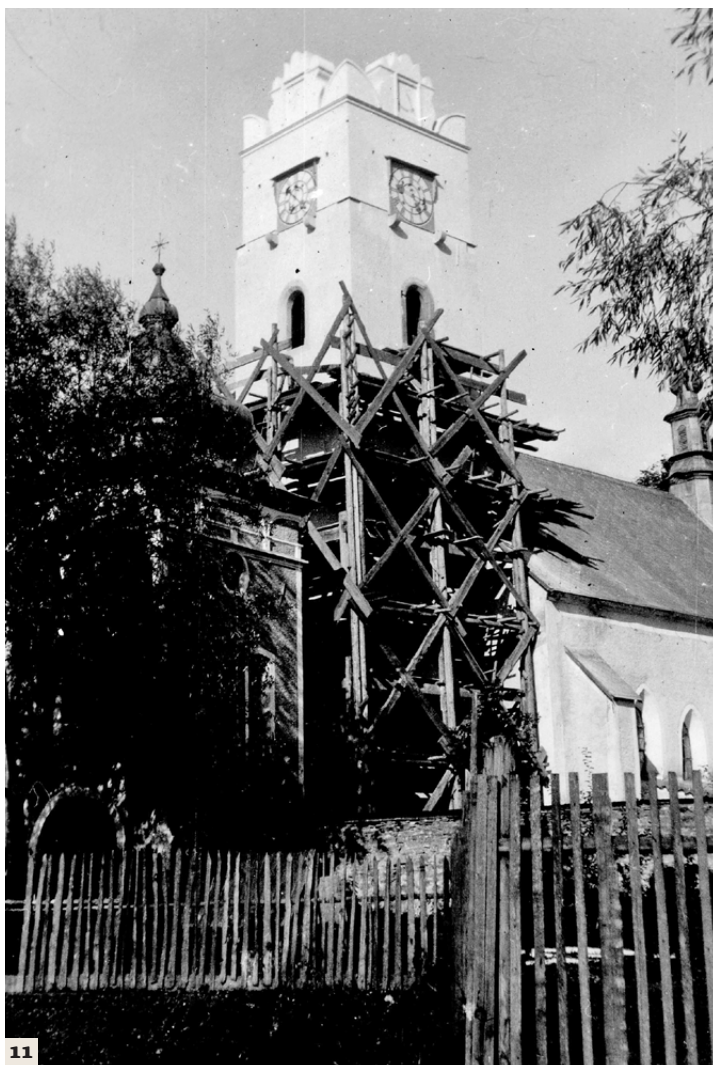
Uzgadnianie prac konserwatorskich było niejednokrotnie także okazją do wciągnięcia restaurowanego zabytku do rejestru. Tak było chociażby w przypadku kamienicy przy ulicy Szpitalnej 8 w Krakowie, należącej do zakonu duchaczek⁷⁹ czy kaplicy św. Małgorzaty na Zwierzyńcu⁸⁰. Oględziny związane były często z analizą wartości zabytku, co łączyło się niejednokrotnie z orzeczeniem o wartości zabytkowej lub też uznaniem, że obiekt nie kwalifikuje się do rejestru (na przykład kościół w Gręboszowie)⁸¹.

Uwagi i wskazówki merytoryczne nie ograniczały się oczywiście tylko do kwestii technicznych, ale także artystyczno-estetycznych. W trakcie restauracji Golgoty przy kościele Karmelitów na Piasku w Krakowie Bogdan Treter zwrócił uwagę artyście-konserwatorowi Gąseckiemu, aby „nie iść w kierunku naturalistycznych akcentów, już przejawiających w czasie ostatniej, nie tak dawnej restauracji (tło na nowo podmalowane), ale raczej dążyć do stonowania całości”⁸².

Wizyty konserwatora skutkowały często zwróceniem uwagi na konieczność podjęcia prac remontowych i konserwatorskich, tak jak w kościele Pijarów w Krakowie⁸³ czy w wielu innych zabytkach⁸⁴.

W zasadzie każdej obecności konserwatora w zabytku towarzyszyła spostrzegawczość i uwaga. Nie ograniczał się on bowiem tylko do danej sprawy, ale lustrował cały zespół. Na przykład w czerwcu 1933 roku przy okazji wyboru miejsca na tablicę pamiątkową w kościele pw. Bożego Ciała na Kazimierzu „skonstatował straszliwy stan stalli toczonych przez robaka”⁸⁵. Chodziło tu o wybitne dzieło manierystycznej snycerki.

Poza Krakowem, na rozległym terenie województwa, konserwator odbywał wizyty w trakcie objazdów⁸⁶. Dobrym przykładem ich rezultatów, a zarazem sposobu uzgodnień merytorycznych może być wspomniany już kościół parafialny we Frydmanie (il. 10-12). W czasie pierwszej wizyty w tej miejscowości w maju 1932 roku Bogdan Treter sporządził dokładny opis zabytku z szacunkiem kosztów prac konserwatorskich w kaplicy (zob. aneks). Dwa miesiące później konserwator omówił z proboszczem sposób prowadzenia robót i obiecał dotację w wysokości 500 zł na remont wieży. Z uwagi na jej katastrofalny stan zdecydowano, że będzie remontowana

the pastor how to carry out the work and promised a grant of 500 PLN for the renovation of the tower. Due to its disastrous condition, it was decided that it would be renovated first. It was considered necessary to renovate (reconstruct) the very dilapidated attic. This topic was consulted with the architect Tadeusz Stryjeński, who pointed to a similar Renaissance tower in the Slovakian Kežmarok. The works were prepared in 1934, but were not started until the spring of 1935. In the summer, they were stopped by the contractor, “because the entrepreneur did not want to carry them out”. The reason could be financial or technical problems. In order not to leave the already begun construction works before winter, in September, the monuments protection officer and three specialists brought a new contractor – a master mason, who was in charge of the construction of the church in nearby Biały Dunajec – to work on the tower. He turned out to be very incompetent, as the

w pierwszej kolejności. Za konieczne uznano rekonstrukcję (odtworzenie) bardzo zniszczonej attyki. Temat ten konsultował z architektem Tadeuszem Stryeńskim, który wskazał na podobną, renesansową wieżę w słowackim Kieżmarku. Do robót przygotowywano się w 1934 roku, ale przystąpiono do nich dopiero na wiosnę 1935 roku. Latem zostały one przerwane przez wykonawcę, „ponieważ przedsiębiorca nie chce ich prowadzić”. Powodem mogły być problemy finansowe lub techniczne. Aby nie zostawiać rozpoczętych prac budowlanych przed zimą, we wrześniu konserwator wraz z trzema specjalistami sprowadził do prac przy wieży nowego wykonawcę – mistrza murarskiego, kierującego budową kościoła w pobliskim Białym Dunajcu. Okazał się on bardzo niekompetentny, jak zanotował konserwator: „cymbał fałszywie zrozmiał rysunki techniczne” i narożne elementy attyki wyprowadził zbyt wysoko. Na żądanie konserwatora dokonano poprawek – rozbiórki niewłaściwie zrekonstruowanych części attyki i ponownej, tym razem już prawidłowej rekonstrukcji. Dokładnych wskazówek udzielono na miejscu, na rusztowaniu. Kłopoty z dobrymi wykonawcami stwarzały także zegar słoneczny i dekoracje sgraffitowe. Remont konserwatorski wieży przeciągnął się w ten sposób do roku 1936. Okręgowy konserwator

monuments protection officer noted: “the idiot misunderstood the technical drawings” and led the corner elements of the attic too high. At the request of the monuments protection officer, corrections were made – the incorrectly reconstructed parts of the attic were dismantled and rebuilt properly. Precise instructions were given on site, on the scaffold. The sundial and sgraffito decorations were also a problem as far as good contractors were concerned. The restoration of the tower lasted until 1936. The district monuments protection officer not only gave his opinion, but also provided his own design drawings (clock faces and new doors). In August 1936 the finishing works were already underway. The monuments protection officer also recommended a colour correction of the attic (he considered it too warm) and chose a colour for the rest of the tower. In autumn (September 17), the tower was completed, but the scaffolding remained to make minor adjustments. One frame was to be completed and the painting restorer Terlecki was to examine a preserved fragment of old mortar with an ornament. In the same month, during a visit to Podhale and Spiš, the monuments protection officer Bogdan Treter came to Frydman with the general monuments protection officer Jerzy Remer. The church and the restored tower were then inspected. The programme of further conservation work on the monument and its surroundings was discussed. Conservation work on the interior of the chapel was planned for the following year. After the scaffolding was removed, the monuments protection officer also issued recommendations for the completion of the gutters and canopies in order to fully protect the building from getting wet. In the summer of 1937, he noticed a stain on the renovated attic of the tower, which he had examined and ordered to remove its cause⁸⁷. Such a meticulous approach illustrates the extraordinary accuracy and professional conscientiousness of this monuments protection officer. Even today it may be considered exemplary and worth following.

12. Remonty konserwatorskie. Kościół parafialny pw. św. Stanisława we Frydmanie po całkowitym zakończeniu prac przy wieży, 1937 (?) r. Fot. B. Treter (?), reprodukcja ze zbiorów Archiwum Narodowego w Krakowie, sygn. Tret 32

12. Conservation renovations. Parish church of St. Stanislaus in Frydman after the completion of work on the tower, 1937 (?). Photo by B. Treter (?), reproduced from the collections of the National Archive in Krakow, ref. Tret 32

udzielał każdorazowo nie tylko opinii, ale też sam dostarczał własne rysunki projektowe (tarcz zegara i nowych drzwi). W sierpniu 1936 roku trwały już roboty wykończeniowe. Konserwator zalecił jeszcze korektę kolorystyki attyki (uznał ją za zbyt ciepłą) i wybrał kolor na resztę wieży. Jesienią (17 września) wieża była ukończona, ale rusztowania jeszcze stały w celu wykonania drobnych poprawek. Uzupełnić miano jedno obramienie, a konserwator malarstwa Terlecki miał zbadać zachowany fragment starej wyprawy z ornamentem. Jeszcze w tym samym miesiącu, w czasie wizytacji Podhala i Spisza, przybył do Frydmana konserwator Bogdan Treter z generalnym konserwatorem Jerzym Remerem. Dokonano wówczas oględzin kościoła i odrestaurowanej wieży. Omówiono następnie program dalszych prac konserwatorskich przy zabytku i jego otoczeniu. Na kolejny rok zaplanowano prace konserwatorskie we wnętrzu kaplicy. Już po zdjęciu rusztowań konserwator wydał jeszcze zalecenia dotyczące uzupełnienia rynien i daszków, aby w pełni zabezpieczyć budowlę przed zamakaniem. Latem 1937 roku dostrzegł na odnowionej attyce wieży plamę, którą kazał zbadać i usunąć jej przyczynę⁸⁷. Tak drobiazgowość podejścia obrazuje niezwykłą dokładność i sumienność zawodową tego konserwatora. Stawiane być może także dziś za wzorcowe i godne naśladowania.

Podstawą uzgodnień konserwatorskich były programy prac oceniane i (po ewentualnej akceptacji) zatwierdzane przez Oddział Sztuki. Opracowywali je zwykle specjaliści lub osoby, którym zlecano takie zadanie. Konserwator analizował je wnikliwie, wprowadzając ewentualne poprawki i sugestie. Tak na przykład w planach odsłonięcia romańskich murów kościoła pw. św. Wojciecha w Krakowie zwrócił uwagę na konieczność wykonania wykopów i odsłonięcia na stałe także murów znajdujących się pod poziomem nawierzchni⁸⁸.

Oddział Sztuki (konserwator okręgowy) niekiedy sam opracowywał programy konserwatorskie i udzielał wskazówek dotyczących planowanych prac. Tak było, gdy nakazywał lub zalecał remont lub gdy zgłaszał krytyczne uwagi na temat podjętych lub planowanych robót, niezgodnych z zasadami konserwatorskimi. Szczególnie działało się tak w przypadku, gdy gospodarze i właściciele zabytków nie byli w stanie wykonać lub zlecić we własnym zakresie takich

Conservation arrangements were based on work programmes evaluated and (after approval) approved by the Art Department. They were usually developed by specialists or people to whom the task was assigned. The monuments protection officer analysed them thoroughly, making possible amendments and suggestions. For example, in his plans to unveil the Romanesque walls of St. Adalbert's Church in Krakow, he pointed out the need to excavate and permanently unveil also the walls under the surface level⁸⁸.

The Art Department (district monuments protection officer) sometimes developed conservation programmes and provided guidance on the planned works. This was the case when he ordered or recommended renovation or when he made critical remarks about work undertaken or planned that was not in accordance with conservation rules. This was especially the case when the hosts and owners of monuments were not able to carry out or commission such programmes themselves. For example, in Grybów, the Art Department drew attention to improperly carried out works at a wooden church and provided the parish with measurements and photographs to help with these works, which were then carried out according to the Department's instructions⁸⁹. The expert advice was often understood as the indication of specific design solutions acceptable in terms of conservation. This was the case in Krakow, especially in the cases of rebuilding the ground floor and unveiling of portals, which have already been described. At 21 Sławkowska Street, where the ground floor of the tenement house was rebuilt into a shop, Bogdan Treter recommended: "the opening of the door of the shop should be extended to the borders of the nibs, the currently narrower – middle window should be converted into a semi-circular one, with the width of the other two openings, the window sill should be lowered"⁹⁰. It seems that Treter himself came up with ideas for solving particularly difficult problems. For example, when unveiling the Romanesque bonds of the stone walls of St. Adalbert's Church, he considered the possibility of whitewashing the numerous brick inserts and wallings. At that time, it was not possible to replace them with stone for financial reasons⁹¹.

Due to his education and passion for art, Bogdan Treter himself became the author or co-author of some of the projects for restoration of historical

programów. Na przykład w Grybowie Oddział Sztuki zwrócił uwagę na niewłaściwie prowadzone prace przy drewnianym kościele i przekazał parafii pomiary i zdjęcia pomocne w tych pracach, które następnie prowadzono już w myśl wskazówek Oddziału⁸⁹. Udzielanie fachowych wskazówek polegało często na wskazaniu konkretnych rozwiązań projektowych dopuszczalnych pod względem konserwatorskim. Tak było w Krakowie, zwłaszcza w opisanych już przypadkach przebudowy parterów i odsłaniania portali. Przy ulicy Sławkowskiej 21 przy przebudowie parteru frontu kamienicy na lokal sklepowy Bogdan Treter zalecił: „światło drzwi sklepu rozszerzyć do granic węgarów, obecnie węższe – okno środkowe przerobić na półkoliste, o szerokości jak dwa pozostałe otwory, parapet obniżyć”⁹⁰. Wydaje się, że konserwator Treter sam wysuwał pomysły rozwiązania szczególnie trudnych problemów. Na przykład przy odsłanianiu romańskich wątków kamiennych ścian kościoła pw. św. Wojciecha rozważał możliwość pobielenia licznych ceglanych wstawek i przemurowań. Zastąpienie ich kamieniem nie było wówczas możliwe ze względów finansowych⁹¹.

Z uwagi na wykształcenie i pasję artystyczną konserwator Bogdan Treter stawał się sam autorem lub współautorem niektórych poprawianych w Oddziale Sztuki projektów restauracji zabytków, na przykład w roku 1932 kwater witraży do kościoła Mariackiego (wspólnie z J. Mehofferem)⁹². Jeszcze częściej sugestie Tretera musiano uwzględniać w projektach uzgadnianych ze stanowiska konserwatorskiego. Tak było z dyskusyjną odbudową (po zburzeniu) wikařówki przy kościele Mariackim⁹³.

W swoich spostrzeżeniach i uwagach konserwator Treter był bardzo dokładny. Nie pomijał żadnych ważnych szczegółów. Również w udzielanych wytycznych⁹⁴. Koronnym dowodem może tu być rekonstrukcja obelisku na fasadzie kościoła pw. św. Tomasza. Oprócz podania projektu, opartego na analizie pozostałości oryginału oraz ikonografii, przy odkuwaniu obiektu konserwator „omówił z kamieniarzem (nawet) szczegóły obróbki” (!)⁹⁵. Podobnie przy odnawianiu elewacji kościoła Norbertanek na Zwierzyńcu udzielił majstrowi „wskazówek jak należy wyprawiać, które ciosy pozostawić odsłonięte, a które można wyprawiać”. Zalecił też korektę koloru na szkarpach, by bardziej harmonizował z odkrytymi ciosami⁹⁶. Takie podejście wiązało się z wysoką etyką

buildings, which were being revised in the Art Department, for example, in 1932, in the case of the stained-glass windows for St. Mary’s Church (together with J. Mehoffer)⁹². Treter’s suggestions had to be taken into account in the case of projects agreed from the conservation point of view. This was the case with the questionable reconstruction (after the demolition) of the vicarage at St Mary’s Church⁹³.

In his observations and remarks, the monuments protection officer Treter was very thorough. He did not omit any important details. This was also the case in the provided guidelines⁹⁴. The reconstruction of the obelisk on the facade of St. Thomas’ Church can serve as an example. In addition to the design, based on the analysis of the remains of the original and iconography, when forging the object, the monuments protection officer “discussed (even) the details of the treatment with the stonemason” (!)⁹⁵. Similarly, when renovating the facade of the Church of the Norbertines in Zwierzyniec, he gave the foreman “tips on how to perform treatment, which freestones to leave uncovered and which to treat”. He also recommended a colour correction on the buttresses to harmonize more with the uncovered freestones⁹⁶. This approach was associated with high professional and personal ethics. In carrying out their official duties, the monument protection officers of the Krakow district did not limit themselves to a simple “dealing with things”, but were committed to achieving the right result. Evidence can be found in the restoration work undertaken by the Augustinian Order. Thanks to the efforts of the monument protection officer, they received a government grant for the conservation of the valuable tapestry, but when there were no funds to complete the work and undertake the necessary renovation of the monastery, Tadeusz Szydlowski advised that the tapestry be pledged to the Wawel Royal Castle in exchange for additional funds for the renovation. Thanks to this, the Gothic Chapel of St. Dorothy and one wing of the Gothic cloisters were restored⁹⁷. The case of the later sale by the Augustinians of other works of art belonging to the monastery, i.e. late Gothic polypptychs, the so-called Augustinian and of St. John the Almsman, received a great deal of publicity due to the repercussions it caused, including the change in the positions of the General Monuments Protection

zawodową i osobistą. Wypełniając obowiązki służbowe, konserwatorzy okręgu krakowskiego nie ograniczali się bowiem do prostego „załatwiania spraw”, ale angażowali się w osiągnięcie właściwego efektu. Dowodem mogą być prace restauratorskie podjęte przez konwent Augustianów. Staraniem konserwatora uzyskali oni dotację rządową na konserwację cennego arras, gdy jednak zabrakło środków na jej dokończenie oraz podjęcie potrzebnego remontu klasztoru, Tadeusz Szydłowski doradził, aby oddać arras w zastaw do Zamku Królewskiego na Wawelu w zamian za dodatkowe fundusze na remont. Dzięki temu rozwiązaniu zdołano odrestaurować gotycką kaplicę św. Doroty i jedno skrzydło gotyckich krużganków⁹⁷. Sprawa późniejszej sprzedaży przez augustianów innych dzieł sztuki należących do klasztoru, czyli późnogotyckich poliptyków, tzw. augustiańskiego i św. Jana Jałmużnika, odbiła się szerszym echem z uwagi na reperkusje, jakie wywołała, w tym zmianę na stanowiskach Generalnego Konserwatora Zabytków oraz okręgowego konserwatora zabytków w Krakowie⁹⁸.

Każdy zabytek będący przedmiotem uzgodnień traktowany był z należytą uwagą i w miarę możliwości szczegółowo rozpoznawany. Dotyczyło to zwłaszcza szczególnie cennych zespołów. Dowodzi tego sprawa wykonania przejścia z krużganków do dawnej kaplicy św. Piusa adaptowanej na nową zakrystię, dostępną dla wiernych, w klasztorze Dominikanów w Krakowie. Treter spotykał się w tej sprawie z przeorem i architektem Franciszkiem Mączyńskim. Zbadał osobiście ścianę architektonicznie i odmówił zgody na wykonanie szerokiego otworu. Później zaakceptował mniejszy, dopuszczalny z uwagi na istniejące tam wtórne przemurowania⁹⁹. W zespole klasztornym Augustianów na Kazimierzu kontynuowano jedynie roboty konserwatorskie w krużgankach, ale w obrębie całego kompleksu przeprowadzono (pod kierunkiem historyczki sztuki Marii Muszyńskiej-Krasnowolskiej) architektoniczne badania naukowe. Jak zanotowała autorka: „rozpoczęte w dniu 9.IV. ubiegłego roku [1935] roboty, dzięki funduszom uzyskanym z Wojewódzkiego Oddziału Sztuki w Krakowie trwały cztery miesiące dając nadspodziewane wyniki”¹⁰⁰. Poszerzyły one stan wiedzy na temat tego zabytku (okazało się między innymi, że korpus nawowy miał być pierwotnie dłuższy o jedno przęsło), a co istotne, finansowane były przez

Officer and the district monument protection officer in Krakow⁹⁸.

Each monument which was the subject of the agreement was treated with due attention and, as far as possible, identified in detail. This was especially true for particularly valuable complexes. As proved by the case of making a passage from the cloisters to the former chapel of St. Pius adapted for the new sacristy, available to the faithful, in the Dominican monastery in Krakow. Treter met with the Prior and architect Franciszek Mączyński on this matter. He personally examined the wall architecturally and refused to allow a wide opening to be made. He later accepted a smaller one, acceptable because of the secondary brickworks that existed there⁹⁹. In the Augustinian monastery complex in Kazimierz, conservation works were continued only in the cloisters, but architectural research was conducted within the entire complex (under the direction of art historian Maria Muszyńska-Krasnowolska). As the author noted: “the works started on the 9th of April last year [1935], thanks to the funds obtained from the Voivodeship Art Department in Krakow, and lasted four months, giving unexpected results”¹⁰⁰. They broadened the knowledge about this monument (it turned out, among other things, that the nave body was originally supposed to be one span longer), and what is important, they were financed by the district monument protection officer in connection with planning the next stages of work in the complex¹⁰¹. This little-known fact sheds an interesting light on the involvement of the Art Department and the factual approach, going beyond the official administration itself. Important achievements, undoubtedly carried out under the auspices of the district monument protection officer, included research and conservation work in St. Mary's Church. The works under the direction of architect Franciszek Mączyński in the years 1926-1929 included renovation of the roofs and replacement of their coverings, as well as restoration (with partial reconstruction) of Gothic stoneware and stained glass windows. Crypts and foundations were also examined, as well as the walls concealed in the attic area¹⁰². The results of these penetrations have enriched the knowledge on the architecture of this valuable monument.

When agreeing on the design of the restoration, Bogdan Treter tried to follow the rules and principles

okręgowego konserwatora zabytków w związku z planowaniem kolejnych etapów prac w zespole¹⁰¹. Ten mało znany fakt rzuca interesujące światło na zaangażowanie Oddziału Sztuki oraz rzeczowe podejście, wykraczające poza samą administrację urzędową. Do ważnych dokonań, zrealizowanych niewątpliwie pod auspicjami okręgowego konserwatora, należały prace badawcze i konserwatorskie w kościele Mariackim. Roboty pod kierunkiem architekta Franciszka Mączyńskiego w latach 1926-1929 objęły remont dachów i wymianę ich pokrycia, ponadto odrestaurowanie (z częściową rekonstrukcją) gotyckiej kamieniarki i witraży. Przy okazji zbadano krypty i fundamenty, a także mury ukryte w strefie strychów¹⁰². Wyniki tych penetracji wzbogaciły stan wiedzy na temat architektury tego cennego zabytku.

Uzgadniając projekty restauracji, Bogdan Treter starał się trzymać obowiązujących zasad i pryncypiów, tj. ograniczenia rekonstrukcji. Na przykład uzgadniając projekt restauracji późnogotyckiego ogroju przy kościele pw. św. Barbary w Krakowie, wyraził opinię, że „bardziej byłby skłonny widzieć odnowienie bez dodatków robionych na domysł”¹⁰³.

W podejściu do restaurowania malowideł ściennych zachowywał Treter należytą ostrożność. Ingerencje dopuszczał po wykonaniu odkrywek i prób. Dobrym przykładem może być tu wystrój malarski skarbcza Arcybractwa Miłosierdzia. Pierwotna barokowa dekoracja zasłonięta była tu przez wtórne warstwy przemalowania, dlatego konserwator zlecił na początku zbadanie stanu zachowania oryginału oraz próbę jego odsłonięcia i konserwacji. Na ten cel przeznaczył nawet dotację. Rezultaty działań miały odpowiedzieć na pytanie, czy zabiegi te należy kontynuować w całym wnętrzu¹⁰⁴.

Do powszechnej praktyki należało organizowanie komisji konserwatorskich. Komisje takie, z udziałem władz lokalnych (miejskich, powiatowych), zbierały się najczęściej wskutek wcześniejszych zgłoszeń i monitów urzędu konserwatorskiego¹⁰⁵. Do konserwacji dzieł sztuki zwoływano komisje z udziałem specjalistów: historyków sztuki i artystów konserwatorów. Oprócz oczywistych przypadków dzieł wybitnych i ważnych, takich jak Zamek Królewski na Wawelu czy ołtarz mariacki, wymienić tu można inne, mniej znane zabytki. Przykładem może być dekoracja sklepienia kościoła Wizytek¹⁰⁶.

in force, i.e. the restrictions of the reconstruction. For example, when agreeing on a project to restore the late-Gothic garden at St. Barbara's church in Krakow, he expressed the opinion that "he would be more inclined to see a renovation without the extra elements made by way of guessing"¹⁰³.

Treter was careful in his approach to restoring wall paintings. He allowed interference after performing opencasts and tests. A good example is the painting decor of the treasury of the Archconfraternity of Mercy. The original Baroque decoration was covered by secondary layers of repainting, which is why the monument protection officer initially commissioned a study of the state of preservation of the original and an attempt at unveiling and conservation. He even gave a grant for this purpose. The results of the activities were to answer the question whether these actions should be continued in the whole interior¹⁰⁴.

It was common practice to organize conservation commissions. Such commissions, with the participation of local authorities (municipal, district), were most often convened as a result of earlier notifications and reminders from the monument protection office¹⁰⁵. Commissions were convened for the conservation of works of art with the participation of specialists: art historians and conservation artists. Apart from the obvious cases of outstanding and important works, such as the Wawel Royal Castle or the St. Mary's Altar, other lesser known monuments can be mentioned here. An example is the decoration of the vault of the Church of the Visitation Order¹⁰⁶.

It is also known that the findings of the commission, as well as some of the visual inspections carried out by the monument protection officer or his staff, were recorded in the protocols which were subsequently received by the site managers¹⁰⁷.

In the evaluation and selection of specialized methods, the district monument protection officer

13. Badania i prace konserwatorskie. Kościół pw. św. Wojciecha w Krakowie w trakcie odsłaniania wątków romańskich, 1935 r. Fot. B. Treter, reprodukcja ze zbiorów Instytutu Sztuki PAN, nr neg. 19347

13. Conservation research and work. St. Adalbert's Church in Krakow during the unveiling of Romanesque motifs, 1935. Photo by B. Treter, reproduced from the collections of the Institute of Art of the Polish Academy of Sciences, neg. no. 19347

Wiadomo też, że ustalenia komisji, a także wyniki przynajmniej niektórych oględzin dokonywanych przez konserwatora lub jego personel, zapisywano w protokołach, które następnie otrzymywali zarządcy obiektów¹⁰⁷.

W ocenie i doborze specjalistycznych metod konserwator okręgowy posilkował się niekiedy opiniami zaufanych rzeczoznawców, takich jak prof. Jan Rutkowski, z którym konsultował się w kwestiach malarstwa, na przykład malowideł w kościele pw. Świętego Krzyża¹⁰⁸. W kwestii wymiany kolumn w krużgankach Collegium Maius zasięgał rady prof. Walerego Goetla z Akademii Górniczej, który zalecił wymianę piaskowca dobczyckiego na bardziej trwałą wapien jurajski¹⁰⁹. Także w innych sprawach konserwator był otwarty na rady ekspertów i przyjmował sugestie, które uznał za trafne. Przy jednej z ważniejszych realizacji konserwatorskich – odsłanianiu romańskich murów i portalu kościoła pw. św. Wojciecha (il. 13) – oglądał zabytek wraz z zaproszonym inż. Chmielewskim z Warszawy i podjął jego myśl, aby: „wykop od strony pd. powiększyć do kaplicy barokowej, przez co uzyska się od strony romańskiego portalu więcej przestrzeni i widoku na najciekawszą i najlepiej oświetloną część fasady romańskiej”¹¹⁰. Gdy zawalił się szczyt zachodni kościoła Norbertanek na Zwierzyńcu, odbudowę konsultował z prof. Adolfem Szyszko-Bohuszem, który na podstawie wykonanych badań (oględzin) architektonicznych stwierdził, że „zęby [są] z tego samego materiału co szczyt i widoczne na ikonografii z 1840”. W związku z tym zapadła decyzja o rekonstrukcji szczytu z korektą wysokości (niższe prześwity) ze względów konstrukcyjnych¹¹¹.

W wielu przypadkach urząd interweniował wobec robót podjętych bez stosownych z nim uzgodnień i niewłaściwych ze względów konserwatorskich. Tak było na przykład przy krakowskim Barbakanie. Prowadzone przez Budownictwo Miejskie prace przy wymianie zniszczonych cegieł na nowe „we właściwym formacie” wstrzymano, gdyż próba nie dała pomyślnych wyników, a także zażądano, aby poprawić to, co już wykonano wcześniej. Jak podkreślono, roboty tego rodzaju wymagają nie tylko staranności, ale również pietyzmu i artystycznego wyczucia¹¹². W samą porę konserwator interweniował w sprawie niewłaściwie wykonywanych (technologicznie) prac przy słynnej w Krakowie płaskorzeźbie na kamienicy

sometimes used the opinions of trusted appraisers, such as Prof. Jan Rutkowski, with whom he consulted on painting issues, for example paintings in the Holy Cross Church¹⁰⁸. As regards the exchange of columns in the cloisters of Collegium Maius, Professor Walery Goetl of the Mining Academy recommended the exchange of Dobczyce sandstone for more durable Jurassic limestone¹⁰⁹. Also in other matters, the monument protection officer was open to expert advice and accepted suggestions that he considered relevant. In the case of one of the most important conservation projects – the unveiling of the Romanesque walls and the portal of St. Adalbert’s Church (Fig. 13) – he examined the monument together with the invited engineer Chmielewski from Warsaw and took up his idea: “to enlarge the trench from the southern side to the Baroque chapel, thus obtaining more space from the Romanesque portal and a view of the most interesting and best illuminated part of the Romanesque facade”¹¹⁰. When the western gable of the Church of the Norbertines in Zwierzyniec collapsed, the reconstruction was consulted with Prof. Adolf Szyszko-Bohusz, who, on the basis of architectural research (inspection), stated that “the teeth [are] made of the same material as the gable and visible on iconography

Pod Murzynami. Prace wstrzymano z nakazem zmycia wadliwie zrobionych uzupełnień i polichromii¹¹³. Do innych nakazów tego typu zaliczyć można ingerencję w sprawie niewłaściwego rodzaju pokrycia dachu kościoła pw. św. Mikołaja (konserwator wymógł tu zmianę kładzonej właśnie dachówki felcowanej na historyczną karpiówkę)¹¹⁴. Interweniowano również w wielu innych podobnych sytuacjach w przypadku zabytków świeckich, jak na przykład zamku w Niepołomicach, remontowanego przez Dyрекcję Robót Publicznych w 1929 roku¹¹⁵. Udzielano także poradczeń, tłumacząc sposób prowadzenia remontu i konieczność jego uzgodnień, co pokazuje na przykład korespondencja z gminą żydowską w sprawie Starej Synagogi¹¹⁶. W 1922 roku interwencja konserwatora uratowała bezcenne stiuki Baltazara Fontany w kamienicy Pod Gruszką w Krakowie, zalewane wodą z łazienki¹¹⁷. Sprzeciw konserwatora ocalił od zagłady (rozbiórki) niejeden zabytek architektury, na przykład kilka kamienic przy ulicy Grodzkiej w Krakowie¹¹⁸. Godną uwagi inicjatywą było zorganizowanie komisji z przedstawicielami wydziałów budowlanego i drogowego w sprawie pęknięć na kaplicach kościoła Dominikanów w 1937 roku. Na wniosek konserwatora Jerzego Remera uchwalono wprowadzenie ograniczenia ruchu kołowego na sąsiedniej ulicy¹¹⁹.

Również na rozległym terenie województwa konserwator podejmował kroki interwencyjne, na przykład „żądając podjęcia naprawy” zaniedbanego kościoła w Białce (pow. nowotarski), korekty kształtu samowolnie przebudowanego kościoła drewnianego w Dąbrówce Polskiej czy też sprzeciwiając się wycinaniu starodrzewu w zespole klasztornym w Czernej¹²⁰.

Czułość konserwatora nie usypiała poza wizytami służbowymi, a towarzyszyła mu niemal stale; także w trakcie spacerów po mieście. Przechodząc w czerwcu 1933 roku ulicą Szpitalną, zauważył, że odkryty wcześniej gotycki portal pod numerem 8 został „zapaćkany pobiałką i zakitowany cementem”. Zawiadomił zatem kierującego robotami o konieczności usunięcia tych powłok, przy czym wykluczył kitowanie dziur¹²¹.

Do najpoważniejszych wyzwań stojących przed służbami konserwatorskimi w Krakowie należała ochrona staromiejskiego centrum. Broniąc jego zabytkowego charakteru, sprzeciwiano się nadmiernej wysokości nowo wznoszonych budynków. Konserwator stał na stanowisku, że wysokość zabudowy na

from 1840”. It was therefore decided to reconstruct the gable with height adjustment (lower clearances) for structural reasons¹¹¹.

In many cases, the office intervened in relation to works undertaken without appropriate arrangements or inappropriate for conservation reasons. This was the case with the Krakow Barbican. The work carried out by the Municipal Construction Company to replace the destroyed bricks with new ones “in the right format” was suspended because the attempt failed, and there was a demand to improve what had already been done. As it was stressed, this kind of work required not only care, but also pietism and artistic sensitivity¹¹². The monument protection officer intervened in the case of improperly (from the technological point of view) performed works on the famous bas-relief on the tenement house Pod Murzynami in Krakow. The work was interrupted with an instruction to wash the faulty restorations and polychrome¹¹³. Other instructions of this type include the intervention concerning the inappropriate type of roof covering of St. Nicholas Church (the monument protection officer ordered the change of the felted tile which was being laid at that time for a historic carp style tile)¹¹⁴. Interventions were carried out in other similar situations involving secular monuments, such as the castle in Niepołomice, renovated by the Directorate of Public Works in 1929¹¹⁵. Instructions were also given on how the renovation should be carried out and arranged, as shown for example by the correspondence with the Jewish community concerning the Old Synagogue¹¹⁶. In 1922, the intervention of the monument protection officer saved the priceless stuccos of Balthazar Fontana in the tenement house Pod Gruszką in Krakow, flooded with water from the bathroom¹¹⁷. The monument protection officer’s objection saved many architectural monuments from destruction (demolition), for example several tenement houses on Grodzka Street in Krakow¹¹⁸. A noteworthy initiative was to organize a commission with representatives of the construction and road departments concerning the cracks in the Dominican church chapels in 1937. At the request of the monument protection officer, Jerzy Remer, a traffic restriction on the adjacent street was introduced¹¹⁹.

Also in the vast area of the voivodeship, the monument protection officer took interventional steps,

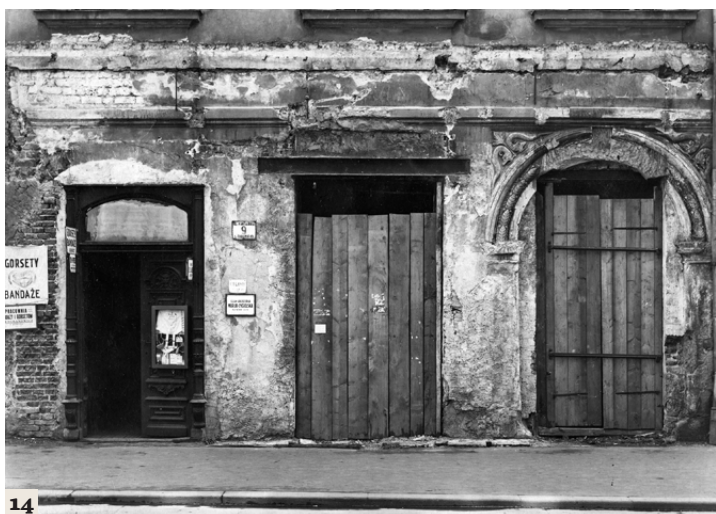
obszarze Starego Miasta nie powinna przekraczać 16 metrów, jednak jego opinie często ignorowano¹²². Brak jednoznacznych ustaleń w tej kwestii miał tu niekorzystne skutki¹²³. Spektakularnym przykładem może być gmach Feniksa przy Rynku Głównym, zbudowany w latach 1931-1932. Jego projekty były jednak uzgadniane (niejednomyślnie) przez specjalne gremia, a na ostateczne decyzje wpływ miały najwyższe władze państwowe¹²⁴. Większą możliwość decydowania i ingerowania w kwestie architektury i urbanistyki¹²⁵ dawała decyzja o uznaniu historycznego centrum za zabytkowe (z dnia 22 maja 1933 r.). Miała ona ogromne znaczenie. Odtąd konserwatorowi udawało się częściej zapobiegać budowie nowych obiektów z uwagi na ich negatywne oddziaływanie na zabudowę staromiejską i ekspozycję najważniejszych zabytków. Na przykład w 1935 roku pod wpływem konserwatora skorygowano formę nowo wznoszonego budynku na rogu ulic św. Anny i Wiślniej (w sąsiedztwie Rynku) niezgodną z charakterem architektury Krakowa¹²⁶. Nieco później udało się zablokować inwestycję obok hotelu Royal pod Wawelem¹²⁷. „Dezyderaty” konserwatorskie uwzględniono przy ustalaniu wysokości nowej zabudowy, na przykład na ulicy Sławkowskiej i w planach podwyższenia klasztoru Prezentek przy ulicy św. Jana, co miałyby fatalne następstwa¹²⁸. Podobny cel miał skuteczny sprzeciw dotyczący nadbudowy dwupiętrowej kamienicy przy ulicy Floriańskiej 44¹²⁹, stojącej tuż przy murach obronnych i Bramie Floriańskiej. Nie obyło się przy tym bez porażek, tak jak w przypadku „drapacza chmur” Komunalnej Kasy Oszczędności przy placu Szczepańskim, u wylotu ulicy Reformackiej. Wzniesiono go w 1936 roku pomimo wcześniejszego sprzeciwu konserwatora i części wypowiedających się na jego temat uczestników specjalnych komisji¹³⁰. Po jego postawieniu rzeczoznawcy zalecili opracować przepisy zapobiegające w przyszłości tego typu precedensom¹³¹. O trudnościach w kolegialnym rozwiązywaniu kwestii urbanistyczno-architektonicznych na obszarze historycznego centrum Krakowa poucza również przykład odbudowy wikařówki kościoła Mariackiego, utrzymanej w formach historyzujących, ale także wzbudzającej wiele kontrowersji¹³².

Urzędujący w Krakowie okręgowy konserwator zabytków wykazywał także troskę o zespoły staromiejskie na terenie województwa. Na podstawie

for example “demanding the repair” of the neglected church in Białka (Nowy Targ district), correcting the shape of an arbitrarily rebuilt wooden church in Dąbrówka Polska or opposing the cutting down of old trees in the monastery complex in Czerna¹²⁰.

The officer was vigilant not only during business trips, but almost all the time. Also when he went for a walk around the city. When crossing Szpitalna Street in June 1933, he noticed that the previously uncovered Gothic portal at number 8 was “white-washed and cemented”. He therefore notified the supervisor of the works to remove these coatings and ruled out the puttying of the holes¹²¹.

One of the most serious challenges facing the monument protection services in Krakow was to protect the old town centre. In defending its historic character, the excessive height of newly erected buildings was opposed. The monument protection officer was of the opinion that the height of buildings in the area of the Old Town should not exceed 16 metres, but his opinions were often ignored¹²². The lack of clear decisions on this issue had a negative impact¹²³. A spectacular example is the Feniks building at the Main Square, built between 1931 and 1932. However, his projects were agreed upon (not unanimously) by special bodies and the final decisions were influenced by the highest state authorities¹²⁴. The decision to consider the historical centre as a historic site (dated 22 May 1933) allowed for a greater possibility to decide and interfere in the issues of architecture and urban planning¹²⁵. This was very important. From that time the monument protection officer often succeeded in preventing the construction of new buildings due to their negative impact on the old town development and exhibition of the most important monuments. For example, in 1935, under the influence of the monument protection officer, the form of a newly erected building at the corner of Św. Anny and Wiślna Street (in the vicinity of the Market Square), incompatible with the character of Krakow’s architecture, was adjusted¹²⁶. Later he managed to block the investment next to the Royal Hotel near Wawel Castle¹²⁷. The monument protection officer’s “desiderata” were taken into account when determining the height of new buildings, for example in Sławkowska Street and in the plans to elevate the monastery of the Congregation of the Maidens of the Presentation

Okólnika Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego nr 1134 z dnia 24.10.1936 r. o ochronie charakteru miast starych i dzielnic staromiejskich wpisał 19 maja 1937 roku do rejestru zabytków „sposób zabudowania rynku w Lanckoronie wraz z wychodzącymi z niego ulicami”. Na bazie tych decyzji, z myślą o zachowaniu krajobrazu miasteczka, powstawały studia Henryka Jasieńskiego dotyczące adaptacji zabudowy dla potrzeb współczesnych mieszkańców¹³³.

Ważnym osiągnięciem konserwatora było opracowanie wraz z Radą Artystyczną obowiązujących wytycznych do wykonywania fasad (dot. materiałów, formy itp.) w centrum miasta Krakowa¹³⁴. Urząd konserwatorski starał się rozciągnąć opiekę nad całością staromiejskiej zabudowy. Dążył nie tylko do ograniczenia nadbudowy pięter, a zatem ochrony historycznej urbanistyki, ale także do ochrony historycznej postaci poszczególnych zabytkowych domów. W tym celu próbowano powstrzymać przekształcenia wnętrza sieni i parterów na cele handlowe oraz oszpecanie fasad reklamami¹³⁵. W Oddziale Sztuki (kierowanym przez okręgowego konserwatora) uzgadniano remonty fasad kamienic, w tym szczególnie częste plany adaptacji parterów na sklepy oraz projekty portali i witryn sklepowych. Starano się zachować lub przywrócić charakter właściwy zabudowie staromiejskiej. Szczególne znaczenie miała tu akcja usuwania XIX-wiecznych szafowych witryn zasłaniających całe partery, prowadzona przez władze miejskie¹³⁶. Przy okazji tych robót odsłaniano i odkrywano bardzo liczne portale na ulicy Floriańskiej (il. 14, 15), jak również na innych ulicach, zwłaszcza ulicy Grodzkiej

of the Blessed Virgin Mary at Św. Jana Street, which would have fatal consequences¹²⁸. An effective objection to the superstructure of a two-storey tenement house at 44 Floriańska Street¹²⁹, located next to the defensive walls and Floriańska Gate had a similar aim. Not everything was successful, as in the case of the “skyscraper” of the Municipal Savings Bank at Szczepański Square, at the exit of Reformacka Street. It was built in 1936 in spite of earlier objections from the historic preservation officer and some of the participants in special committees who spoke about it¹³⁰. After it was set up, the experts recommended that legislation be developed to prevent such precedents in the future¹³¹. The difficulty of solving urban-architectural problems in the area of the historical centre of Krakow is also shown in the example of the reconstruction of the vicarage of St. Mary’s Church, maintained in historicising forms, but also arousing much controversy¹³².

The district monument protection officer in Krakow also cared for the old town complexes in the voivodeship. Based on the Circular of the Ministry of Religious Denominations and Public Enlightenment No. 1134 of 24.10.1936 on the preservation of the character of old towns and districts, he entered, on 19 May 1937, “the development of the Lanckorona Market Square including the streets running from the square” in the Register of Historical Monuments. On the basis of these decisions, with a view to preserving the town’s landscape, Henryk Jasieński’s studies on the adaptation of buildings to the needs of contemporary residents were developed¹³³.

An important achievement of the monument protection officer was the development, together with the Artistic Council, of binding guidelines for facades (materials, forms, etc.) in the centre of Krakow¹³⁴. The monument protection office tried to take care of all the old town buildings. It aimed not only to limit the superstructure of the floors and thus protect the historical urban planning, but also to protect the historical form of individual historic houses. To this end, attempts were made to stop the transformation of the interiors of hallways and ground floors for commercial purposes and the deformation of facades with advertisement signs¹³⁵. The Art Department (headed by the district monument protection officer) decided on the renovations of tenement house facades,

(przykładem boniowany portal z 1641 r. przy ul. Grodzkiej 43)¹³⁷. W takich sytuacjach konserwator wymagał zmiany projektu, tj. uwzględnienia i wyeksponowania odkrytych portali¹³⁸. Tak było przy ulicy Floriańskiej 20, gdzie przerwano prace przy nowych witrynach sklepowych, gdy przy zbijaniu lica muru na parterze odsłoniły się ciosy portalu. Jak relacjonował Treter, wskutek tego odkrycia „cały projekt przebudowy ulegnie odpowiednim zmianom przez podporządkowanie kompozycji centralnemu położeniu odkrytego portalu i jego wyglądowni”¹³⁹. W trakcie remontów i prac adaptacyjnych ujawniały się często także inne, nieznane wcześniej detale i elementy wystroju, które urząd konserwatorski starał się również ochronić¹⁴⁰. Nie zawsze jednak jego zalecenia były wypełniane. Odnotowywano bowiem przypadki niszczenia

including frequent plans to adapt ground floors into shops and designs of portals and shop windows. Attempts were made to maintain or restore the proper character of the old town development. The action of removing 19th century cabinet windows covering the entire ground floor, conducted by the municipal authorities was of particular importance¹³⁶. During these works, numerous portals were discovered in Floriańska Street (Fig. 14, 15), as well as in other streets, especially Grodzka Street (for example, a rusticated portal from 1641 at 43 Grodzka Street)¹³⁷. In such situations, the monument protection officer required a change in the design, i.e. the inclusion and exposure of the discovered portals¹³⁸. This was the case at 20 Floriańska Street. Work on the new shop windows was interrupted – during the work on the wall on the ground floor, freestones of the portal were uncovered. According to Treter, as a result of this discovery, “the entire reconstruction project will be changed by subordinating the composition to the central location of the discovered portal and its appearance”¹³⁹. During the renovation and adaptation works, other previously unknown details and elements of decoration were often revealed, which the monument protection office tried to protect¹⁴⁰. However, its recommendations were not always followed. Cases of destruction of the discovered portals were noted, with the approval of the municipal building authorities¹⁴¹.

14. Prace konserwatorskie. Kamienica przy ul. Floriańskiej 9 w Krakowie, odsłanianie portali, 1932 r. Fot. ze zbiorów Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie

14. Conservation and restoration works. Tenement house at 9 Floriańska Street in Krakow, uncovering of the portals, 1932. Photo from the Collections of the Voivodeship Heritage Protection Office in Krakow

15. Prace konserwatorskie. Kamienica przy ul. Floriańskiej 9 w Krakowie po restauracji portalu, 1933 r. Fot. B. Treter, reprodukcja ze zbiorów Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie

15. Conservation and restoration works. Tenement house at 9 Floriańska Street in Krakow after the renovation of the portal, 1933. Photo by B. Treter, reproduced from the Collections of the Voivodeship Heritage Protection Office in Krakow

odkrytych portali i to przy aprobacie miejskich władz budowlanych¹⁴¹.

Zdarzało się, że wychodząc naprzeciw potrzebom użytkowników lokali handlowych, konserwator sam doradzał i podsuwał pomysły zharmonizowanych z charakterem zabytku gablot reklamowych¹⁴².

Kierując się wartością architektoniczną i historyczną zabytku, Bogdan Treter nie zgadzał się na niekorzystne pod tym względem propozycje, na przykład na przerobienie „drugiego okna na wejście do sklepu” przy ulicy Grodzkiej 35¹⁴³. Negatywną decyzję dotyczącą przerobienia na drzwi okna sąsiedniej kamienicy przy ulicy Grodzkiej 37 (od ul. Poselskiej) uzasadnił tym, że „tam nigdy drzwi nie było”. Jednocześnie zauważył, że jest „natomiast dopuszczalne, wobec odsłonięcia obramienia pierwszego (w sali narożnej), powiększenie jego światła w dół do poziomu starego okna sąsiedniego”¹⁴⁴. Wydana zgoda na przebudowę kamienicy przy ulicy Floriańskiej 30 wynikała z małej wartości zabytku (przebudowanego w XIX w.). Wyjątkiem były „sklepione piwnice [...] z portalem z fazą XV”, które, jak zaznaczył konserwator, „będą zresztą zachowane”¹⁴⁵. Najwyraźniej zatem konserwator starał się szukać rozwiązań zadowalających interesantów, o ile nie szkodziło to zabytkom. Niska ocena architektury XIX wieku wynikała z ogólnie przyjętych wówczas norm waloryzacji¹⁴⁶. W tym zresztą przypadku chodziło o nawarstwienia niemające większych walorów architektonicznych.

Przedstawianie konkretnych, korzystniejszych i akceptowalnych rozwiązań w przypadku negatywnej oceny projektu tłumaczyć można próbą dostosowania się do okólnika Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z 13 stycznia 1922 roku, w którym zalecono „nie tyle działać drogą zakazu, ile drogą opinii społecznej”¹⁴⁷.

Opinie konserwatora na temat poszczególnych zabytków wraz z podaniem wytycznych miały niekiedy dalej idące konsekwencje. Na przykład po wydaniu takiej ekspertyzy na temat kamienicy przy ulicy św. Tomasza 28 potencjalny jej nabywca (Komunalna Kasa Oszczędności m. Krakowa) odstąpił od zamiaru jej kupna, pomimo dość daleko idących ustępstw konserwatora w sprawach jej ochrony, która miała objąć się i fasadę z możliwością nadbudowy¹⁴⁸.

Narastający problem ochrony zabudowy świeckiej Starego Miasta, związany z dużą liczbą

It happened that in order to meet the needs of the users of commercial premises, the monument protection officer himself advised and suggested ideas of advertising showcases which harmonized with the character of the monument¹⁴².

Guided by the architectural and historical value of the monument, Bogdan Treter did not allow for unfavourable proposals in this respect, for example the conversion of the “second window into a shop entrance” at 35 Grodzka Street¹⁴³. He justified his negative decision to convert the window of the neighbouring tenement house at 37 Grodzka Street (from Poselska Street) into a door by saying that “a door was never there”. At the same time he noted that it was “permissible, in view of the uncovering of the first window surrounds (in the corner room), to expand the opening to the level of the old neighbouring window”¹⁴⁴. The permission to rebuild the tenement house at 30 Floriańska Street resulted from the low value of the monument (rebuilt in the 19th century). The only exception were the “vaulted cellars . . . with a portal with a 15th century phase”, which, as the monument protection officer noted, “will be preserved”¹⁴⁵. Apparently, the monument protection officer tried to find solutions that would satisfy the interested parties, as long as they were not detrimental to the monuments. The low evaluation of 19th century architecture resulted from the generally accepted standards of valorisation at that time¹⁴⁶. In this case it concerned build-ups which did not present a great architectural value.

Presenting specific, more favourable and acceptable solutions in the case of a negative project evaluation may be explained by trying to adapt to the circular from the Ministry of Religious Denominations and Public Enlightenment of 13 January 1922, which recommended “not to act by way of prohibition, but public opinion”¹⁴⁷.

The monument protection officer's opinions on individual monuments, together with the guidelines, sometimes had far-reaching consequences. For example, after issuing such an expert opinion on a tenement house at 28 Św. Tomasza Street, its potential buyer (the Municipal Savings Bank of the City of Krakow) abandoned the intention to buy it, despite the monument protection officer's far-reaching concessions on its protection, which was to cover the

składanych do urzędu projektów zmian i adaptacji kamienic, skłonił konserwatora do próby rozwiązania go drogą systemową. W listopadzie 1938 roku (wraz z inż. Śmigielskim i Ekielskim) opracował metodę klasyfikacji budynków w Śródmieściu. Zapropował następujący podział:

- „1/ zabytek nienaruszony / przeróbki niedopuszczalne
- 2/ zabytek z możliwością częściowej przebudowy: a. nadbudowy, b. zmiany w fasadzie, c. we wnętrzu
- 3/ budynek z zachowanymi fragmentami zabytkowymi we fasadzie, wnętrzu, względnie oficynie
- 4/ budynki niezabytkowe
- 5/ budynek niezabytkowy zakłócający charakter ulicy”¹⁴⁹.

Tak Treter pisał o tym w swoich dziennikach: „Pracę rozpoczniemy przez systematyczne opisywanie każdej kamienicy, którego wynikiem będzie sklasyfikowanie jej t.j. zaliczenie do jednej z grup. Oddział Sztuki będzie mógł dać wykaz zabytków kwalifikujących się do grupy 1, co uprości zadanie”¹⁵⁰.

Ta interesująca metoda klasyfikacji zabytkowych domów i kamienic według ich wartości pozostała jedynie zamierzeniem. Jej realizacja w praktyce była mało realna. Wymagałaby zaangażowania większej grupy specjalistów niż liczył personel Oddziału Sztuki. A niecały rok później wybuchła wojna.

W Krakowie, podobnie jak w centrach innych większych miast, coraz większym problemem stawała się rosnąca, często niekontrolowana liczba reklam, w tym neonów świetlnych. Jak słusznie twierdzili konserwatorzy, przyczyniały się one do degradacji walorów zabytkowych zespołów staromiejskich. Aby temu zaradzić, okręgowi konserwatorzy wypowiadali się w kwestii wprowadzenia odpowiednich regulacji prawnych przez władze miejskie¹⁵¹. Szczególną aktywnością i osiągnięciami w tym zakresie poszczycić się może Bogdan Treter. W 1933 roku wydał on negatywną opinię w sprawie umieszczenia wielkiej reklamy świetlnej nad ulicą Basztową. Jak słusznie zauważył, oprócz oczywistego zeszpecenia przestrzeni staromiejskiej, dopuszczenie tego typu reklamy stworzyłoby groźny precedens na przyszłość¹⁵². Był on przy tym zdania, że nie powinno się poprzestać na odrzucaniu złych projektów, ale należy dążyć do uświadamiania inwestorów w kwestiach historyczno-artystycznych (na przykład organizując dla nich

hallway and the facade with the possibility of a building a superstructure”¹⁴⁸.

The growing problem of protection of secular buildings in the Old Town, related to the large number of projects of changes and adaptations of tenement houses submitted to the office, prompted the monument protection officer to try to solve it by means of a system. In November 1938 (together with engineers Śmigielski and Ekielski) he developed a method of classifying buildings in Śródmieście. He proposed the following division:

- “1/ monument intact / alteration not permitted
- 2/ monument with the possibility of partial reconstruction: a. superstructure, b. changes in the facade, c. in the interior
- 3/ building with preserved historical fragments in the facade, interior, or outbuilding
- 4/ non-historic buildings
- 5/ non-historic building disturbing the character of the street”¹⁴⁹.

This is what Treter wrote in his diaries: “We will begin our work by systematically describing each tenement house, which will result in its classification into one of the groups. The Art Department will provide the list of monuments eligible for group 1, which will simplify the task”¹⁵⁰.

This interesting method of classifying historic houses and tenement houses according to their value remained an unrealized intention. However, in practice its implementation was unrealistic. It would require the involvement of a larger group of specialists than the staff of the Art Department. And less than a year later the war broke out.

In Krakow, as in the centres of other larger cities, the growing, often uncontrolled number of advertisements, including neon lights, was becoming a significant problem. As monument protection officers rightly claimed, they contributed to the degradation of the historic old town complexes. To remedy this, district monument protection officers spoke about the introduction of appropriate legal regulations by the municipal authorities¹⁵¹. Bogdan Treter was particularly active and accomplished in this area. In 1933, he issued a negative opinion on the placement of a large illuminated sign over Basztowa Street. As he rightly pointed out, in addition to the obvious deterioration of old-town space, allowing this type of

odczyty i prelekcje)¹⁵³, a także wprowadzić odpowiednie, konkretne regulacje dotyczące dopuszczalnych rozwiązań. Największym osiągnięciem w tym względzie okazało się zarządzenie wojewody w sprawie reklam świetlnych uwzględniające ochronę zabytków¹⁵⁴. W 1933 roku do przygotowywanego już przez władze rozporządzenia w sprawie reklam świetlnych wprowadzono pod wpływem dodatkowej sugestii konserwatora zastrzeżenie, by nie wykraczały one poza partery¹⁵⁵. Podobne propozycje złożył wiosną 1935 roku (w związku z opracowywanym rozporządzeniem wojewody) w sprawie plakatów, co – jak liczył – „nareszcie uporządkuje nieznosną samowolę i niechlujstwo”. Zauważył przy tym: „Co do szyb i reklam za nimi konieczne jest osobne rozporządzenie”¹⁵⁶. Sprawę reklam konserwator podjął także w Tarnowie¹⁵⁷.

W krakowskim Oddziale Sztuki, podobnie jak w pozostałych województwach, do najczęściej rozpatrywanych projektów architektonicznych związanych z zabytkami należały rozbudowy kościołów i nowe polichromie ich wnętrz¹⁵⁸. W opiniowaniu tych planów kierowano się wartością zabytku, starając się, aby ewentualna rozbudowa w sposób możliwie harmonijny łączyła się z zabytkiem i minimalnie odbiła się na jego kształcie. W pewnych przypadkach oczywiście odmawiano zgody na rozbudowę. W całym kraju był to jednak poważny problem¹⁵⁹. W okręgu krakowskim za przykład wymuszonej na władzy konserwatorskiej rozbudowy zabytkowego kościoła posłużyć może „przedłużenie” gotyckiego kościoła parafialnego w Radłowie (proj. arch. Tadeusz Stryjeński), zrealizowane w ramach odbudowy po wojennych zniszczeniach, będące kompromisem między poszerzeniem a zachowaniem bez zmian średniowiecznej bryły świątyni¹⁶⁰. Było to i tak osiągnięcie, chociażby w porównaniu z dokonaną krótko przed I wojną światową rozbudową podobnego kościoła gotyckiego w pobliskim Szczepanowie, do którego po prostu dostawiono nową budowlę, znacznie większą i przytłaczającą średniowieczną świątynię¹⁶¹. Kwestia powiększania kubatury zabytkowych budowli dotyczyła także kościołów drewnianych. Zgodę na ich rozbudowę traktowano zapewne jako kompromis ratujący zabytki przed zbiórką w celu postawienia nowej świątyni¹⁶².

Podobnym wyzwaniem, niosącym szereg trudności w uzyskaniu zadowalającego konsensusu pomiędzy stanowiskiem konserwatorów a użytkownikami

advertising would set a dangerous precedent for the future¹⁵². He was of the opinion that rejecting bad projects was not enough. It was important to make investors aware of historical and artistic issues (e.g. by organizing lectures for them)¹⁵³, and of introducing appropriate, specific regulations on acceptable solutions. The greatest achievement in this respect was the governor's ordinance on illuminated signs taking into account the protection of monuments¹⁵⁴. In 1933, the regulation on illuminated signs, which was already being prepared by the authorities, was amended to stipulate, at the suggestion of the monument protection officer, that the signs should not go beyond the ground floors¹⁵⁵. He made similar proposals in the spring of 1935 (in connection with the governor's decree being drafted) for posters, which he hoped would “finally put an end to unbearable arbitrariness and sloppiness”. He also noted: “A separate regulation is needed for windows and advertising behind them”¹⁵⁶. He also raised the issue of advertisement signs in Tarnów¹⁵⁷.

In the Krakow Art Department, as in other voivodeships, the most frequently considered architectural projects related to monuments included extensions of churches and new polychromes of their interiors¹⁵⁸. The opinion on these plans was guided by the value of the monument, while trying to ensure that the possible expansion is as harmonious as possible with the monument and has a minimal impact on its shape. In some cases, of course, the extension was refused. However, throughout the country it was a serious problem¹⁵⁹. In the Krakow district, an example of a forced expansion of a historic church against the conservation authorities is the “extension” of the Gothic parish church in Radłów (designed by arch. Tadeusz Stryjeński), carried out within the framework of reconstruction after the war damage, being a compromise between the extension and preservation of the medieval body of the temple without any changes¹⁶⁰. This was still an achievement, if only in comparison with the expansion of a similar Gothic church in the nearby Szczepanów, which was completed shortly before World War I, to which a new building was simply added, much larger and overwhelming in comparison with the medieval temple¹⁶¹. The issue of increasing the capacity of historic buildings also concerned wooden churches. Permission for

i inwestorami, były nowe polichromie ścienne zabytkowych świątyń¹⁶³. Uzgadnianie prac malarskich we wnętrzach kościołów było nieraz okazją do zalecenia korekt i zmian, gdy uznano planowane kompozycje i kolorystkę za nieodpowiednią do danego wnętrza¹⁶⁴. Dowodzą tego liczne opinie i dyskusje okręgowej komisji konserwatorskiej, na przykład na temat projektu witraży w prezbiterium gotyckiego kościoła w Szczepanowie, które zdaniem konserwatorów nie osiągnęły należytego poziomu artystycznego¹⁶⁵. Konserwatorzy okręgowi uzgadniali takie projekty także w świątyniach niezabytkowych¹⁶⁶. W roku 1931 Rada Konserwatorów wysunęła dezyderat, aby każdy urząd konserwatorski polecał do wykonania polichromii tylko tych artystów, którzy „dają gwarancję należytego wywiązania się z powierzonej im pracy”¹⁶⁷.

Rozbiórki (np. starych kościołów) dopuszczano jedynie w przypadku stwierdzenia braku cech zabytkowych obiektu, ale pod warunkiem dostarczenia inwentaryzacji pomiarowej i fotograficznej oraz przeniesienia zachowanych elementów zabytkowych i detali do innej budowli¹⁶⁸.

Obszarem szczególnej aktywności służb konserwatorskich okręgu krakowskiego były w latach 30. minionego stulecia tereny Podhala, obfitujące w zabytki architektury drewnianej¹⁶⁹. Zainteresowanie nią przekładało się na prowadzone remonty, nierzadko wspierane finansowo przez skromne dotacje urzędu wojewódzkiego, przydzielane przez Oddział Sztuki. Do tej grupy zabytków zaliczają się między innymi kościoły w Harklowej (remont podwaliny i zabezpieczenie przed powodzią), Grywałdzie, Rabce, Trybszu i Dębnie Podhalańskim¹⁷⁰, gdzie rozpoczęto także konserwację cennej, XV-wiecznej polichromii wnętrza¹⁷¹. Stosunkowo liczne prace podejmowano przy drewnianych świątyniach także w pozostałych regionach okręgu. Prace konserwatorskie przy nich polegały najczęściej na wymianie gontów ścian i dachów, szalowania, niekiedy także reperacji i częściowej

their expansion was probably treated as a compromise that saved the monuments from demolition in order to build a new temple¹⁶².

A similar challenge, which posed a number of difficulties in achieving a satisfactory consensus between the monument protection officers and users and investors, were the new wall polychromes of historic temples¹⁶³. Agreeing on painting works in the interiors of churches was sometimes an opportunity to recommend corrections and changes when the planned compositions and colours were considered unsuitable for the interior¹⁶⁴. This is proven by numerous opinions and discussions of the district conservation commission, for example on the design of stained-glass windows in the presbytery of the Gothic church in Szczepanów, which, according to monument protection officers, did not present a proper artistic level¹⁶⁵. District monument protection officers also agreed on such projects in the case of non-historic temples¹⁶⁶. In 1931, the Council of Monument Protection Officers

16. Remonty konserwatorskie. Kościół parafialny pw. Narodzenia NMP w Harklowej po częściowej wymianie gontów. Fot. B. Treter (?), reprodukcja ze zbiorów Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego, sygn. IHS_UJ_P002265

16. Conservation renovations. Parish church of the Nativity of the Blessed Virgin Mary in Harklowa after a partial replacement of shingles. Photo by B. Treter (?), reproduced from the collections of the Institute of Art History of the Jagiellonian University, ref. IHS_UJ_P002265

wymianie konstrukcji nośnej oraz podwaliny. Programy konsultował lub opracowywał osobiście konserwator okręgowy, który następnie nadzorował ich przebieg, kontrolując je na miejscu. Świadczy to nie tylko o jego wielkim zaangażowaniu, ale też dbałości i staranności w wypełnianiu obowiązków służbowych. Bogdan Treter był świadomy, że nieumiejętne prowadzenie remontów tych budowli, między innymi zastosowanie nieodpowiednich materiałów i techniki, przyczynić się może do degradacji ich wartości, a nawet ich zniszczenia. Specyfika konstrukcji i materiału architektury drewnianej i wynikające z niej charakterystyczne wartości estetyczne nakazywały dużą pieczołowitość w celu zachowania tych walorów. Stąd też dużą wagę przywiązywano do właściwego krycia dachów zabytków, zwłaszcza budowli drewnianych. Zalecano i wymagano tu stosowania gontu, najlepiej łupanego, a zatem materiału historycznego i to najlepszej jakości (il. 16). W takich przypadkach urząd deklarował niekiedy nawet wsparcie dotacją¹⁷². W sprawach odpowiedniego krycia dachów wydawano liczne wskazówki, jak również interweniowano, zwłaszcza gdy zabytki te chciano pokryć blachą lub eternitem. Był to problem pojawiający

proposed that each monument protection office should recommend only those artists to perform the polychrome who “guarantee the proper performance of the work entrusted to them”¹⁶⁷.

Demolition (e.g. of old churches) was allowed only in the case of a lack of historical features of the object, but on the condition that a measuring and photographic inventory was provided and the preserved historical elements and details were transferred to another building¹⁶⁸.

In the 1930s, the Podhale region was an area of special activity of the monument protection services of the Krakow district as it was rich in monuments of wooden architecture¹⁶⁹. It aroused great interest which was reflected in the renovations carried out, often supported by modest grants from the voivodeship office, allocated by the Art Department. This group of monuments includes the churches in Harkłowa (renovation of the foundation and protection against flooding), Grywałd, Rabka, Trybsz and Dębno Podhalańskie¹⁷⁰, where the conservation of a valuable 15th century interior polychrome also began¹⁷¹. Similarly, relatively numerous works were undertaken on wooden temples in other regions of the district. Conservation works most often consisted of replacing wall and roof shingles, formwork, sometimes also repair and partial replacement of the supporting structure and foundations. The programmes were consulted or developed personally by the district monument protection officer, who then supervised them on the spot. This shows not only great commitment, but also care and diligence in performing his duties. Bogdan Treter was aware of the fact that improperly conducted renovations of these buildings, including the use of inappropriate materials and techniques may contribute to the degradation of their value and even their destruction. The specificity of the construction and material of wooden architecture, and the resulting characteristic aesthetic values demanded great care in order to preserve these values. Therefore, great importance was attached to proper roofing of monuments, especially wooden buildings. The use of shingle, preferably split, and therefore historical material of the best quality was recommended and required (Fig. 16). In such cases, the office sometimes declared support by means of a grant¹⁷². Numerous guidelines were issued and interventions were made

się stale i dotyczący większości zabytków architektury drewnianej. O jego wadze i staraniach konserwatora świadczyć może choćby fakt, że jesienią 1934 roku rozmawiał o nim z biskupem (Rospondem), który nawet „przrzekł go przedstawić na zjeździe ks. dziekanów”¹⁷³. W miarę możliwości dążono także do zastąpienia wtórnych pokryć blaszanych dachów i hełmów wież gontami. Na przykład dla kościoła w Skomielnej Białej plan taki podniesiono już w 1922 roku, w myśl zalecenia wydanego w roku 1913, a więc jeszcze w czasie zaborów, przez Grono Konserwatorów Galicji¹⁷⁴; nie udało się go jednak urzeczywistnić. Ten i inne podobne przykłady dobrze ilustrują rozdźwięk między orientacją konserwatorów w kwestiach potrzeb oraz ich ambitnymi i szerokimi planami a realnymi możliwościami.

Pionierskim działaniem w zakresie ochrony budownictwa drewnianego w województwie krakowskim było zapoczątkowanie organizacji skansenu w Zubrzycy Górnej, rozbudowanego po II wojnie światowej. Jego pierwszym eksponatem był miejscowy zabytkowy dwór (Moniaków), pozyskany na rzecz skarbu państwa staraniem Oddziału Sztuki¹⁷⁵. Jesienią 1938 roku dyskutowano koncepcję skansenu w Zakopanem¹⁷⁶. Ta interesująca inicjatywa została przerwana wskutek wybuchu wojny, a później już do niej nie wrócono. Inną podejmowaną formą ochrony zabytków architektury drewnianej było ich przenoszenie w nowe miejsce. Na terenie okręgu krakowskiego planowano w ten sposób postąpić między innymi z kaplicą św. Małgorzaty na krakowskim Zwierzyńcu¹⁷⁷ i kościołkiem w Maniowych¹⁷⁸. Z zamierzeń tych zrealizowano – już po wojnie – transfer kościoła z Komorowic (il. 17) na krakowską Wolę Justowską¹⁷⁹. Przygotowania do tej akcji podjęto już w 1926 roku, ale i tu na przeszkodzie w realizacji stanęły względy finansowe. W związku z tym rozważano nawet możliwość zaangażowania do tego zadania harcerzy lub uczniów szkół ciesielskich¹⁸⁰.

17. Ochrona architektury drewnianej – zabytki planowane do przeniesienia. Komorowice, kościół parafialny pw. św. Jana Chrzciciela (później w Woli Justowskiej), lata 30. (?) XX w. Fot. ze zbiorów Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego, sygn. IHS_UJ_Poo3617

17. Preservation of wooden architecture – monuments planned for relocation. Komorowice, parish church of St. John the Baptist (later in Wola Justowska), 1930s (?). Photo from the collections of the Institute of Art History of the Jagiellonian University, ref. IHS_UJ_Poo3617

in matters of appropriate roofing, especially when the monuments were to be covered with sheet metal or eternit. It was a problem that appeared constantly and concerned most of the wooden architecture monuments. The fact that in the autumn of 1934 he talked about the problem with the bishop (Rospond), who even “promised to present it at the deans’ congress”, is proof of the importance of the issue and the efforts of the monument protection officer¹⁷³. Efforts were also made to replace secondary roofing of sheet metal roofs and tower cupolas with shingles. For example, in the case of the church in Skomielna Biała, such a plan was already introduced in 1922, according to the recommendation issued in 1913, i.e. still during the partitions, by the Group of Galician Monument Protection Officers¹⁷⁴, but it was never realized. This and other similar examples illustrate the gap between the monument protection officers’ orientation on the needs, their ambitious and broad plans and real possibilities.

A pioneering activity in the field of protection of wooden buildings in the Krakow voivodeship was the initiation of the organization of an open-air museum in Zubrzyca Górna, expanded after World War II. Its first exhibit was the local historic manor house (Moniaków), acquired for the benefit of the State Treasury through the efforts of the Art Department¹⁷⁵. In the autumn of 1938 the concept of the open-air museum in Zakopane was discussed¹⁷⁶. This interesting initiative was interrupted by the outbreak of the war and later the idea was abandoned. Another form of preservation of wooden architecture monuments was to move them to a new place. In the Krakow region, this concerned, among other things, the Chapel of St. Margaret in Krakow’s Zwierzyniec¹⁷⁷ and the church in Maniowy¹⁷⁸. After the war, the church was transferred from Komorowice (Fig. 17) to Wola Justowska in Krakow¹⁷⁹. Preparations for this action were undertaken as early as 1926, but here too, financial reasons hindered its implementation. Therefore, the possibility of involving scouts or carpentry school students in this task was considered¹⁸⁰.

The care and reverence that surrounded the monuments of wooden architecture at that time resulted not only from Bogdan Treter’s liking but also from his awareness of the value of this particular kind of heritage and threats to it. In order to preserve this

Troska i pietyzm, jakimi otaczano wówczas zabytki architektury drewnianej, wynikały nie tylko z upodobania Bogdana Tretera, ale też z pełnej świadomości wartości tego szczególnego rodzaju dziedzictwa i zagrożeń dla niego. Chcąc zachować tę spuściznę dla dalszych pokoleń, Treter podjął imponujące dzieło jej inwentaryzacji i dokumentacji, objęcia urzędową ochroną, wreszcie konserwacji. Co istotne, zabiegał także u właścicieli i użytkowników takich obiektów (władz kościelnych) o współpracę oraz zrozumienie i odpowiednią opiekę dla tych bezcennych świątyń¹⁸¹.

Ochrona zabytków architektury drewnianej w okręgu krakowskim (i kieleckim) jawi się jako najbardziej zaawansowana na terenie II RP. Przyniosła ona trwałe efekty: inwentaryzację wielu zabytków, konserwację niejednokrotnie ratującą te obiekty, wreszcie wzrost świadomości ich wartości w społeczeństwie¹⁸².

Opieka konserwatorska nie ograniczała się do samego budynku, ale obejmowała jego otoczenie. Konserwatorzy niejednokrotnie zwracali na to uwagę w wydawanych opiniach, wytyczali też niekiedy specjalne strefy ochronne. Szczególnie zwracał na to uwagę Bogdan Treter. Uczestniczył on w działaniach podejmowanych na rzecz ochrony krajobrazu w ramach SARP-u¹⁸³ oraz Komisji Regionalnej do spraw Podhala i Regionów Podgórszych. Współpracował z Komisją Tatrzańską i Państwową Radą Ochrony Przyrody, w jej imieniu wnioskując do ministerstwa o ochronę cech regionalnych i krajobrazu w przepisach budowlanych¹⁸⁴. Uczestniczył w pracach Komisji Regionalnego Planu Zabudowania Okręgu Krakowskiego¹⁸⁵. Przynależność do tych ciał wynikała nie tylko „automatycznie” z racji pełnienia funkcji konserwatora, ale też uzasadniona była jego wykształceniem – jako architekta i plastyka. Kwestie ochrony krajobrazu oraz otoczenia zabytków dawały o sobie znać w różnych konkretnych, załatwianych przez urząd sprawach¹⁸⁶. Konserwator okręgowy, uzgadniając prace ziemne i porządkowe prowadzone przy kopcu Kościuszki przez wojsko, wyznaczył wyłączone od zabudowy strefy ochrony otoczenia, tak aby zapewnić temu zabytkowi, „dominującemu nad miastem i okolicą”, należyty widok¹⁸⁷. Warto wspomnieć, że jesienią 1931 roku zorganizowano w krakowskim Oddziale Sztuki spotkanie z udziałem prof. Władysława

legacy for future generations, Treter undertook an impressive work of inventory and documentation, official protection and finally conservation. What is significant, he also sought the cooperation of the owners and users (church authorities) and the understanding and proper care of these priceless temples¹⁸¹.

The protection of wooden architecture monuments in the Krakow (and Kielce) district is considered to be the most advanced in the Second Republic of Poland. It brought lasting effects: the inventory of many monuments, conservation that often saved these objects, and finally an increase in awareness of their value in society¹⁸².

Conservation care was not limited to the building itself, but also covered its surroundings. Monument protection officers included this in their opinions, and sometimes designated special protective zones. Bogdan Treter was particularly interested in this issue. He participated in activities to protect the landscape within the Association of Polish Architects (SARP)¹⁸³ and the Regional Commission for Podhale and Podgórze Regions. He cooperated with the Tatra Commission and the State Council for Nature Conservation, applying to the Ministry for the protection of regional features and landscape in building regulations¹⁸⁴. He participated in the works of the Commission of the Regional Plan for the Development of the Krakow District¹⁸⁵. Membership in these bodies was not only “automatic” due to his function of monument protection officer, but was also justified by his education as an architect and artist. Matters related to landscape conservation and the protection of the surroundings of historical monuments were identified in a number of specific issues dealt with by the office¹⁸⁶. The district monument protection officer, when agreeing on the earthworks and cleaning works carried out by the army at Kościuszko Mound, designated an environmental protection zone excluded from development, so as to ensure a proper view for the monument, “which dominates over the city and its surroundings”¹⁸⁷. It is worth mentioning that in the autumn of 1931 a meeting was organized in the Krakow Art Department with the participation of Prof. Władysław Szafer, during which the participants discussed the danger of ruining the landscape by advertisements located by the roads and the need for the district governors

Szafera, na którym dyskutowano o niebezpieczeństwie szpecenia krajobrazu przez stojące przy drogach reklamy i o konieczności wprowadzenia przez starostów odpowiednich regulacji¹⁸⁸. Już wtedy zatem dostrzegano niebezpieczeństwo, które w pełnej sile aktualne stało się w dzisiejszych czasach.

Historia funkcjonowania krakowskiego okręgu konserwatorskiego zapisała się nie tylko osiągnięciami i sukcesami, ale także trudnościami i porażkami. Działania konserwatorów natrafiały bowiem niejednokrotnie na opór właścicieli i użytkowników zabytków, a niekiedy nawet władz. Nierzadko stanowisko konserwatora spotykało się z brakiem zrozumienia, a jego zalecenia po prostu ignorowano. Mimo sprzeciwu konserwatora i negatywnej opinii środowiska naukowego, w kościele Karmelitów na Piasku dokonano samowolnych działań, polegających między innymi na usunięciu części ołtarzy barokowych, decydujących o wyrazie stylowym wnętrza, zastępując je współczesnymi, historyzującymi kreacjami pseudobarokowymi. Jak zanotował okręgowy konserwator, stało się to „w mieście, które jest kolebką polskich zasad konserwatorskich, wbrew opinii historyków sztuki, którzy w tej sprawie zabierali głos [...] mimo wyraźnych wskazówek Wojewódzkiego Urzędu Konserwatorskiego – wszystko to świadczy o niedomaganiach polskiej ustawy o opiece nad zabytkami, nie wyposażonej w dostateczną egzekutywę zdania konserwatora, a nie mniej o braku petyzmu u przełożonych instytucji duchownych, okazujących nieczęsto przekorną złą wolę”¹⁸⁹. Również ustalenia okręgowej komisji konserwatorskiej nie były zawsze respektowane¹⁹⁰.

Niektóre z podjętych uzgodnień i decyzji konserwatorskich okazały się niefortunne i błędne. Wspomnieć tu należy przede wszystkim o renowacjach fasad, z których chyba zbyt pochopnie skuwano stare tynki. Na przykład w 1935 roku zalecono wymianę na fasadzie kościoła pw. św. Łazarza zniszczonych tynków na hydrauliczne i cementowe, z powtórzeniem profili, ale nie wspomniano o badaniu kolorystyki¹⁹¹. W ogóle do kwestii renowacji elewacji podchodzono pobieżnie, bez wnikliwości, czego dowodzi na przykład przekształcona wówczas ze stratą dla pierwotnej stylowej formy i kolorystyki fasada kościoła Kapucynów¹⁹². Wątpliwości budzi także pośpieszna akcja odnawiania fasad kamienic w latach 30., prowadzona rzekomo z „petyzmem i starannością”¹⁹³. W poczet

to introduce appropriate regulations in this matter¹⁸⁸. Even then the threat was recognized, which has become particularly relevant today.

The history of the Krakow conservation district is not only a story of achievements and successes, but also difficulties and failures. The activities of monument protection officers often met with resistance from owners and users of monuments, and sometimes even the authorities. Often, their position met with a lack of understanding, and their recommendations were simply ignored. Despite the monument protection officer's opposition and the negative opinion of the scientific community, the Carmelite Church in Piasek took arbitrary actions, consisting in e.g. the removal of some of the Baroque altars, which were decisive for the style of the interior, and replacing them with contemporary, historicising pseudo-Baroque creations. As the district monument protection officer noted, it happened “in a city which is the cradle of Polish conservation principles, contrary to the opinion of art historians who spoke out on this matter . . . despite clear instructions from the Voivodeship Monuments Protection Officer. All of this proves the inadequacy of the Polish law on the care of monuments, lack of execution of the monument protection officer's opinion, and the lack of piety in the superiors of clerical institutes, who often show a perverse bad will”¹⁸⁹. Also, the findings of the District Conservation Commission were not always respected¹⁹⁰.

Some of the conservation arrangements and decisions turned out to be unfortunate and wrong. The renovation of facades, when old plasters were hacked off to quickly, may serve as an example. For instance, in 1935 the destroyed plasters on the facade of St. Lazarus' Church were to be replaced with hydraulic and cement plasters, with a repetition of profiles, but there was no mention of a colour testing¹⁹¹. In general, the renovation of facades was approached in a casual manner, without any insight, as evidenced, for example, by the facade of the Capuchin Church, which was then transformed losing its original form and colouring¹⁹². There are also doubts about the action of renovation of tenement houses facades, which was carried out in haste in the 1930s, allegedly with “piety and diligence”¹⁹³. These shortcomings also include the trend for revealing stone and brick

tych uchybień zaliczyć też można modę na odsłanianie kamiennych i ceglanych elementów, nie przeznaczonych pierwotnie do ekspozycji. Najlepszym tego przykładem są prace przy Wieży Ratuszowej, które przesądziły o jej ahistorycznym, choć estetycznie poprawnym wyglądzie. Mając pełną świadomość pierwotnego wyglądu murów wieży (jednolitej kolorystycznie, tynkowanej), zdecydowano się na takie rozwiązanie ze względów finansowych¹⁹⁴. Należy pamiętać, że wpływ na to miała także zakorzeniona już wcześniej praktyka, pokutująca do dziś. Niewątpliwie wielkim błędem były decyzje dotyczące kościoła pw. Bożego Ciała, w którego wnętrzu w latach 1937-1938 zbito tynki. Dziś wiemy, że wbrew ówczesnym zapewnieniom¹⁹⁵ miały one cenne warstwy malarskie. Należy jednak zaznaczyć, że wątpliwości co do podjętego przez swego poprzednika (J. Remera) i realizowanego sposobu restauracji wnętrza tej świątyni wyraził konserwator Bogdan Treter¹⁹⁶.

W Krakowie, podobnie jak w pozostałych oddziałach sztuki urzędów wojewódzkich, do zadań konserwatorów okręgowych, oprócz czynności związanych z ochroną zabytków, w tym także wydawania zezwoleń na wywóz dzieł sztuki za granicę, należały sprawy związane z szeroko pojmowaną kulturą oraz sztuką współczesną (między innymi nadzór nad teatrami, wystawami, przemysłem artystycznym i twórstwem ludowym, zespołami regionalnymi itp.)¹⁹⁷. Tak szeroki zakres czynności odbijał się niekorzystnie na wypełnianiu przez konserwatorów ich podstawowych obowiązków¹⁹⁸. Zadania te ze względu na odmienną specyfikę wykraczały poza problematykę ochrony zabytków i wymagały specjalnej kadry. W praktyce pozostawały na barkach konserwatorów¹⁹⁹. Dodatkową bolączką była szczupłość podległego im personelu. Najczęściej liczył on najwyżej dwóch pracowników merytorycznych²⁰⁰. W krakowskim urzędzie do 1937 roku był zatrudniony tylko jeden pracownik pomocniczy okręgowego konserwatora²⁰¹. Najprawdopodobniej sytuacja ta nie zmieniła się do końca istnienia II RP.

Podsumowanie

Liczba przeprowadzonych remontów konserwatorskich i wpisów do rejestru nie wyczerpuje całej aktywności urzędów okręgowych konserwatorów.

elements, originally not intended for display. The best example is the work on the Town Hall Tower, which determined its ahistorical, although aesthetically correct, appearance. Being fully aware of the original appearance of the tower's walls (uniform in colour, plastered), this solution was chosen for financial reasons¹⁹⁴. It should be remembered that this was also influenced by a method already used in the past, and applied to this day. Undoubtedly, wrong decisions were made with regard to the church of Corpus Christi, whose plasterwork was hacked off in the years 1937-1938. We now know that, contrary to the assurances made at that time¹⁹⁵, there were some valuable paint layers. It should be noted, however, that monument protection officer, Bogdan Treter, expressed his doubts concerning the approach taken by his predecessor (J. Remer) and the implemented methods of restoring the interior of this temple¹⁹⁶.

In Krakow, as in other art departments of voivodeship offices, the tasks of district monument protection officers, apart from activities related to the protection of monuments, including issuing permits for the export of works of art abroad, included matters related to broadly understood culture and contemporary art (e.g. supervision of theatres, exhibitions, art industry and folklore production, regional ensembles, etc.)¹⁹⁷. Such a wide range of activities had a negative impact on the monument protection officers' fulfilment of their basic duties¹⁹⁸. These tasks, due to their specificity, went beyond the issues of monument protection and required special staff. In practice they were entrusted to monument protection officers¹⁹⁹. An additional problem was the insignificant number of their subordinate staff. Most often, it consisted of no more than two substantive employees²⁰⁰. Until 1937, in the Krakow office there was only one auxiliary employee assisting the district monument protection officer²⁰¹. This situation probably did not change until the end of the Second Polish Republic.

Conclusion

The number of conservation renovations and entries in the register does not exhaust all the activities of the district monument protection offices. The only surviving notebook of cases conducted by the

Jedyny zachowany zeszyt spraw prowadzonych przez konserwatora okręgu krakowskiego z lat 1937-1938 obejmuje kilkaset pozycji²⁰². Metody pracy, strategia działań, a przede wszystkim pełne pietyzmu podejście do zabytków przynosiły pozytywne rezultaty i decydowały o wielu sukcesach i dokonaniach. Udało się je osiągnąć pomimo obiektywnych i niemałych trudności. Podstawą właściwych decyzji było dobre rozpoznanie zabytku. Zapoznając się ze szczegółami działań okręgowych konserwatorów zabytków z okresu międzywojennego, zauważyć można, że ich metody pracy przypominają te stosowane z powodzeniem i w naszych czasach²⁰³. Można zatem stwierdzić, że wypracowano wówczas system, który pozostaje niezawodny także dziś (rozpoznanie zasobu zabytków, orzeczenia o formalnym objęciu ochroną, uzgadnianie projektów prac i decyzji, komisje konserwatorskie, zasięganie porad rzeczoznawców). Wszystkie te działania podejmował Oddział Sztuki, którego skład osobowy był nieporównywalny do liczby pracowników obecnie zatrudnionych w urzędach ochrony zabytków. Liczył bowiem zaledwie 2-3 osoby wraz z konserwatorem, który sam wykonywać musiał osobiście większość czynności. Oczywiście zasób obiektów podlegających ochronie był znacznie mniejszy, ale przecież nie ograniczał się on do urzędowego inwentarza (rejestr zabytków), który wciąż był powiększany, co zresztą stanowiło jedno z głównych zadań konserwatora. Do najważniejszych owoców pracy konserwatorów okręgowych należy bez wątpienia objęcie urzędową ochroną najcenniejszych zabytków regionu, w tym miasta Krakowa jako zespołu staromiejskiego. Istotne były również remonty i konserwacje, które umożliwiły przetrwanie wielu zabytkom, zwłaszcza obiektom architektury drewnianej. Wreszcie nieocenioną, a zapomnianą i niedostrzeganą zasługą konserwatorów było wykonanie ogromnej liczby zdjęć i pomiarów zabytków²⁰⁴. Spuścizna ta ma dziś ogromne znaczenie. Wiele z nich uległo bowiem w międzyczasie zniszczeniu lub przekształceniu. Tytaniczna praca krakowskich konserwatorów okręgowych nie przyniosłaby zapewne tak wspaniałych efektów bez odpowiedniego przygotowania zawodowego, doskonałego w praktyce, bez zaangażowania i wytrwałości, jak również bez niewątpliwej pasji, z jaką podchodzono do każdego zabytku. □

monument protection officer of the Krakow district from 1937-1938 includes several hundred items²⁰². The working methods, the strategy of activities and, above all, the piety-based approach to monuments brought positive results and determined many successes and achievements. They were achieved despite objective and considerable difficulties. Decisions were based on a good recognition of the monument. When we analyse the activities of district monument protection officers from the interwar period, we see that their working methods resemble those successfully used in our times²⁰³. Therefore, it can be concluded that a system was developed at that time, which remains reliable even today (recognition of the resource of monuments, rulings on formal protection, agreeing on work projects and decisions, conservation commissions, seeking expert advice). All these activities were undertaken by the Art Department, whose staff was incomparable to the number of persons currently employed in monument protection offices. It consisted of only 2-3 persons including the monument protection officer, who had to perform most of the activities himself. Of course, the number of objects to be protected was much smaller, but it was not limited to the official inventory (register of historic monuments), which was still being expanded, being one of the main tasks of the monument protection officer. One of the most important effects of the work of district monument protection officers was undoubtedly the official protection of the most valuable monuments of the region, including the city of Krakow as an old town complex. Repairs and conservation works were also important, as they allowed many monuments to survive, especially objects of wooden architecture. Finally, an invaluable, but also forgotten and often unnoticed achievement of monument protection officers was the large number of photographs and measurements of monuments²⁰⁴. This legacy is of great importance today, as many have been destroyed or transformed. The titanic work of Krakow district monument protection officers would not have brought such wonderful results without appropriate professional preparation, perfected in practice, without commitment and perseverance, and the unquestionable passion with which every monument was approached. □

ANEKS

Bogdan Treter, *Opis kościoła we Frydmanie na Spiszu z dn. 20 V 1932 r.*²⁰⁵

Kościół z XIV w., przebudowany w XVII w., pw. Św. Stanisława. Kaplica od północy przebudowana w r. 1786. Z epoki gotyckiej prezbiterium dwa pola krzyżowe sklepienie z cegły (wyprawianej) żebrami – na polach sklepienia, przy żebrach biegną płaskie gipsowe rozetki, dodatek z XVIII w. W nawie sklepienie XVIII-wieczne, oparte o przybudowane do ścian między oknami słupy. Tu też na sklepieniu ornamentacje z rozetek. Okna tutaj nie mają gotyckich maswerków, tylko ślady w łuku okna przy chórze. Na ścianach poniszczone malowidło dekoracyjne w charakterze z końca XVIII w. (Ludwik XVIII? Groteska? dworsko-pałacowy styl). Kaplica ośmioboczna, nakryta płaskim drewnianym stropem (powalą) pomalowanym na kolor niebieski, w środku płaskorzeźbiona Trójca Święta z promieniami. Wokoło osiem par aniołków z instrumentami muzycznymi, tło zasiane różnej wielkości gwiazdami. Na stropie przy kościele ślady zacieków, których przyczyna jest już usunięta; również na ścianach zawilgocenie dawne. Powalą jest najlepiej utrzymana. Środek kaplicy zajmuje dwustronny ołtarz, otoczony ośmioboczną balustradą. Jakkolwiek ołtarz ten wygląda malowniczo, jest w wielu miejscach wskutek niekonserwowania bardzo rozluźniony i wymagałby umocnienia konstrukcji, aby uniknąć rozpadnięcia się. Bogata kompozycja rzeźbiarska ołtarza, zwieńczona u góry kolistym (czy wielobocznym) pudłem, ze szkłem jak gdyby na przechowywanie relikwii, ujętym obramieniem gwiazdzystym. Pięknej patynie złota, która pokrywa cały ołtarz, przeciwstawia się pozbawiona zupełnie barw i popękana mensa o sarkofagowych formach. Przyściennie nisze, ujęte w architektoniczne ramy, z profilami z odsadzonej cegły, są szczególnie w dolnych częściach pozbijane. Barokowe postacie drewniane zwisają ze sklepienia niszy w dziwnie pokręconych pozach. Na impostowych gzymsach z obu stron konchy stoją drewniane wazy prostackie – o naiwnej formie z kwiatem, zdaje się słonecznikiem nad wazonami. Przybliżony remont kaplicy wyniósłby ok. 2000 zł.

ANNEX

Bogdan Treter, *Opis kościoła we Frydmanie na Spiszu z dn. 20 V 1932 r.* [*Description of the church in Frydman in Spiš region, dated 20 May 1932*]²⁰⁵

Church from the 14th century, rebuilt in the 17th century, St. Stanislaus Church. Chapel rebuilt from the north in 1786. The presbytery from the Gothic era two cross fields vaulted with brick (paved) with ribs – in the fields of the vault, flat gypsum rosettes run along the ribs, an addition from the 18th century. An 18th-century vault in the nave, based on columns built between the windows. On the vault, too, ornaments of rosettes. The windows do not have Gothic traceries, only traces in the arch of the window at the choir. On the walls, a damaged decorative painting of the late 18th-century character (Louis XVIII? Grotesque? Manor-palace style). An octagonal chapel, covered with a flat wooden ceiling (covered) painted blue, in the middle of which is a relief of the Holy Trinity with rays. Surrounded by eight pairs of angels with musical instruments, the background covered with stars of different sizes. On the ceiling near the church, there are traces of leakage, the cause of which has already been removed; there are also traces of old moisture on the walls. The ceiling is preserved in the best condition. The middle of the chapel is occupied by a double-sided altar, surrounded by an octagonal railing. Although this altar looks picturesque, it is very loose in many places due to the lack of maintenance and needs to be reinforced to prevent it from falling apart. A rich sculptural composition of the altar, topped with a circular (or polygonal) box at the top, with glass as if to store relics, surrounded with a star-shaped frame. The beautiful patina of gold, which covers the whole altar, is juxtaposed with a completely colourless and cracked mensa with sarcophagus forms. The wall niches, which are enclosed in architectural frames, with profiles made of offset bricks, are hacked off especially in the lower parts. Baroque wooden figures hang from the vault of the niche in strangely twisted poses. On the impost cornices on both sides of the lunette there are simple wooden vases – in a simple form with a flower, resembling a sunflower, above the vase. The renovation of the chapel would amount to approx. PLN 2,000.

Dr Paweł Dettloff, historyk sztuki, absolwent Uniwersytetu Jagiellońskiego. Adiunkt w Instytucie Sztuki Polskiej Akademii Nauk (Pracownia Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce). W badaniach naukowych zajmuje się m.in. sztuką nowożytną oraz teorią i praktyką konserwatorską w ujęciu historycznym i współczesnym. Członek Społecznego Komitetu Odnowy Zabytków Krakowa oraz Komisji Historii Sztuki Polskiej Akademii Umiejętności.

Dr Paweł Dettloff, art historian, graduate of the Jagiellonian University. Assistant professor at the Institute of Art of the Polish Academy of Sciences (Studio of Art Monuments Catalogue in Poland). His research includes modern art and the theory and practice of conservation in historical and contemporary terms. Member of the Social Committee for the Renewal of Krakow Monuments and the Art History Committee of the Polish Academy of Arts and Sciences.

Przypisy

- Wyjątkiem były kwestie administracyjno-prawne orzeczeń konserwatorów okręgu krakowskiego: P. Dobosz, *Orzecznictwo administracyjne konserwatorów krakowskich w sprawach uznania za zabytek w okresie II Rzeczypospolitej Polskiej*, „Wiadomości Konserwatorskie Województwa Krakowskiego” 1996, nr 4, s. 175-193.
- B. Rymaszewski, *Polska ochrona zabytków*, Warszawa 2007, s. 55.
- Były to prowadzone przez nich badania i podejmowanie prac zabezpieczających (m.in. zamków w Wilnie, Grodnie, Krewie). B. Rymaszewski, *Polska ochrona...*, jw., s. 55.
- Sprawy te określało m.in. Rozporządzenie Ministra Sztuki i Kultury o organizacji urzędów konserwatorskich z 5 IV 1919 r. Szerzej na ten temat: J. Wojciechowski, *Historia powstania i rozwoju organizacji opieki państwowej nad zabytkami sztuki w Polsce*, „Ochrona Zabytków Sztuki” 1930-1931, nr 1-4, cz. 1, s. 22, 23.
- J. Wojciechowski, *Historia powstania...*, jw., s. 9; B. Rymaszewski, *Polska ochrona...*, jw., s. 55, 56.
- B. Rymaszewski, *Polska ochrona...*, jw., s. 56.
- J. Wojciechowski, *Historia powstania...*, jw., s. 22-24.
- Por.: B. Rymaszewski, *Polska ochrona...*, jw., s. 56.
- B. Rymaszewski, *Konserwatorzy w okresie międzywojennym – ich rola i uwarunkowania*, [w:] *Konserwator i zabytek. In memoriam Jerzego Remera*, Warszawa 1991, s. 93-97.
- Zwłaszcza ostatnio wydana publikacja na ten temat: *Służby konserwatorskie w dwudziestolecie międzywojennym. Narodziny, organizacja, działalność. W 100-lecie odzyskania niepodległości*. Warszawska Konferencja Konserwatorska, 22 listopada 2018 r., Warszawa 2018.
- P. Dettloff, *Odbudowa i restauracja zabytków architektury w Polsce w latach 1918-1939. Teoria i praktyka*, Kraków 2006.
- A. Białkiewicz, *Przyczynek do biografii Bogdana Tretera*, „Ochrona Zabytków” 1985, nr 1, s. 17-28; J. Gądomski, *Tadeusz Szydłowski*, [w:] *Stulecie Katedry Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego (1882-1982). Materiały sesji naukowej z 27 maja 1983*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z historii sztuki”, Kraków 1990, z. 19, s. 61-83; A. Gaczoł, *Poczet konserwatorów krakowskich*, „Wiadomości Konserwatorskie Województwa Krakowskiego” 1994, nr 1, s. 53-63.
- Część dokumentów przetrwała w innych zespołach Archiwum Narodowego w Krakowie (dalej ANKr) – będą one cytowane w dalszej części niniejszej pracy.
- Dzienniki konserwatorskie Bogdana Tretera 1931-1944*, „Teki Krakowskie” 2000, t. XI; *Dzienniki konserwatorskie Andrzeja Olesia 1928-1929, 1935-1936, 1941-1945*, „Teki Krakowskie” 2007, t. XIV.
- Już po złożeniu tekstu niniejszego artykułu ukazała się praca autora omawiająca szerzej dokonania oraz poruszająca

Endnotes

- The administrative and legal issues concerning the decisions of monument protection officers of the Krakow district were an exception: P. Dobosz, *Orzecznictwo administracyjne konserwatorów krakowskich w sprawach uznania za zabytek w okresie II Rzeczypospolitej Polskiej*, „Wiadomości Konserwatorskie Województwa Krakowskiego” 1996, No. 4, pp. 175-193.
- B. Rymaszewski, *Polska ochrona zabytków*, Warszawa 2007, p. 55.
- This included their research and protective works (e.g. in the castles in Vilnius, Grodno, Krewa). B. Rymaszewski, *Polska ochrona...*, op. cit., p. 55.
- These matters were defined in e.g. the Regulation of the Minister of Art and Culture on the organization of monument protection offices of 5 April 1919. More on this subject: J. Wojciechowski, *Historia powstania i rozwoju organizacji opieki państwowej nad zabytkami sztuki w Polsce*, „Ochrona Zabytków Sztuki” 1930-1931, No. 1-4, part 1, pp. 22, 23.
- J. Wojciechowski, *Historia powstania...*, op. cit., p. 9; B. Rymaszewski, *Polska ochrona...*, op. cit., pp. 55, 56.
- B. Rymaszewski, *Polska ochrona...*, op. cit., p. 56.
- J. Wojciechowski, *Historia powstania...*, op. cit., pp. 22-24.
- Cf.: B. Rymaszewski, *Polska ochrona...*, op. cit., p. 56.
- B. Rymaszewski, *Konserwatorzy w okresie międzywojennym – ich rola i uwarunkowania*, [in:] *Konserwator i zabytek. In memoriam Jerzego Remera*, Warszawa 1991, pp. 93-97.
- Especially the latest publication entitled: *Służby konserwatorskie w dwudziestolecie międzywojennym. Narodziny, organizacja, działalność. W 100-lecie odzyskania niepodległości*. Warszawska Konferencja Konserwatorska, 22 listopada 2018 r., Warszawa 2018.
- P. Dettloff, *Odbudowa i restauracja zabytków architektury w Polsce w latach 1918-1939. Teoria i praktyka*, Kraków 2006.
- A. Białkiewicz, *Przyczynek do biografii Bogdana Tretera*, „Ochrona Zabytków” 1985, No. 1, pp. 17-28; J. Gądomski, *Tadeusz Szydłowski*, [in:] *Stulecie Katedry Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego (1882-1982). Materiały sesji naukowej z 27 maja 1983*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z historii sztuki”, Kraków 1990, coll. 19, pp. 61-83; A. Gaczoł, *Poczet konserwatorów krakowskich*, „Wiadomości Konserwatorskie Województwa Krakowskiego” 1994, No. 1, pp. 53-63.
- Some of the documents have survived in other collections of the National Archive in Krakow (hereinafter ANKr) – they will be quoted later in this paper.
- Dzienniki konserwatorskie Bogdana Tretera 1931-1944*, „Teki Krakowskie” 2000, Vol. XI; *Dzienniki konserwatorskie Andrzeja Olesia 1928-1929, 1935-1936, 1941-1945*, „Teki Krakowskie” 2007, Vol. XIV.
- Already after the submission of this article, the author published a work which discusses the achievements in more

- niektóre zawarte tu kwestie, patrz: P. Dettloff, *Krakowski okręg konserwatorski w dwudziestoleciu międzywojennym*, [w:] *Służby konserwatorskie w dwudziestoleciu międzywojennym...*, jw., s. 95-119.
- 16 Dz.Pr.P.P. z 1918 r., nr 16, poz. 36; J. Wojciechowski, *Historia powstania...*, jw., s. 7.
 - 17 J. Wojciechowski, *Historia powstania...*, jw., s. 8, 14. O prawnej ochronie zabytków w II RP: J.P. Pruszyński, *Organizacja ochrony zabytków w dwudziestoleciu międzywojennym*, „Ochrona Zabytków” 1986, nr 2, s. 75-85; tenże, *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*, t. I, Kraków 2001, s. 311-405.
 - 18 J. Wojciechowski, *Historia powstania...*, jw., s. 9.
 - 19 W myśl art. 12-17 dekretu Rady Regencyjnej z 31 X 1918 r. J. Wojciechowski, *Historia powstania...*, jw. s. 7.
 - 20 Ks. J. Kuś, Ks. Tadeusz Kruszyński 1884-1959. *Przyczynek do historii sztuki kościelnej na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Jagiellońskiego*, „Nasza Przyszłość” 1977, t. XLVII, s. 237-257. Do zasług ks. Kruszyńskiego należała inicjatywa i późniejsze starania związane z odbudową i adaptacją na świątynię garnizonową kościoła pw. św. Agnieszki na Stradomiu, zob.: T. Kruszyński, *Kościół św. Agnieszki w Krakowie i jego całkowite odnowienie*, „Czas”, 10.02.1933.
 - 21 T. Szydłowski, *Kronika*, „Rocznik Krakowski” 1926, t. XX, s. 189; J. Wojciechowski, *Historia powstania...*, jw., s. 5, 14.
 - 22 J. Wojciechowski, *Historia powstania...*, jw., s. 15, 17, 18.
 - 23 T. Szydłowski, *Kronika...*, jw., s. 192.
 - 24 Tamże.
 - 25 J. Wojciechowski, *Co zrobiono w zakresie ochrony i konserwacji zabytków w Polsce w latach 1919-1930*, „Ochrona Zabytków Sztuki” 1930-1931, nr 1-4, cz. 2, s. 251; P. Dettloff, *Odbudowa...*, jw., s. 158-162.
 - 26 T. Szydłowski, *Ruiny Polski*, Kraków 1919; tenże, *Pomniki epoki piastowskiej*, Kraków 1928.
 - 27 J. Wojciechowski, *Historia powstania...*, jw., s. 20.
 - 28 Swoje obowiązki starał się wypełniać także w czasie okupacji, a po jej zakończeniu rozpoczął pracę w nowej administracji państwowej, patrz.: *Dzienniki konserwatorskie Bogdana Tretera*, jw.
 - 29 Na mocy rozporządzenia ministra wyznań religijnych i oświecenia publicznego z dnia 17 V 1924 r.
 - 30 J. Wojciechowski, *Historia powstania...*, jw., s. 8, 9.
 - 31 T. Szydłowski, *Kronika...*, jw., s. 195.
 - 32 ANKr, Akta Dyrekcji Robót Publicznych, sygn. DRP 29/309/477, s. 641.
 - 33 ANKr, DRP 29/309/477, s. 641-890.
 - 34 J. Remer, *Kronika konserwatorska*, „Rocznik Krakowski” 1938, t. XXX, s. 256.
 - 35 J.P. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski...*, jw., s. 365-370; M. Gawlicki, *Rejestr zabytków w praktyce konserwatorskiej*, „Ochrona Zabytków” 2008, nr 2, s. 56, 57.
 - 36 ANKr, DRP 29/309/477, s. 865.
 - 37 ANKr, Spuścizna Treterów, sygn. Tret 11, *Dzienniki konserwatorskie Bogdana Tretera*, s. 1.
 - 38 Tamże, s. 2.
 - 39 Ocalał tylko jeden z dwóch tomów *Ksiąg rejestru województwa krakowskiego*, obejmujący 100 pozycji. O przedwojennych wpisach informują także powojenne zeszyty *Rejestru zabytków nieruchomych województwa krakowskiego*, w których adnotacje o starszych decyzjach przemieszane są z nowszymi. Szczegółowo zawartość tomu podaje P. Dobosz, patrz: P. Dobosz, *Orzecznictwo administracyjne...*, jw., s. 178-188.
 - 40 Wynika to z analizy dat wydawania orzeczeń.
- detail and addresses some of the issues contained herein, see: P. Dettloff, *Krakowski okręg konserwatorski w dwudziestoleciu międzywojennym*, [in:] *Służby konserwatorskie w dwudziestoleciu międzywojennym...*, op. cit., pp. 95-119.
- 16 Journal of Laws of 1918, No. 16, item 36; J. Wojciechowski, *Historia powstania...*, op. cit., p. 7.
 - 17 J. Wojciechowski, *Historia powstania...*, op. cit., pp. 8, 14. On the legal protection of monuments in the Second Republic of Poland: J.P. Pruszyński, *Organizacja ochrony zabytków w dwudziestoleciu międzywojennym*, „Ochrona Zabytków” 1986, No. 2, pp. 75-85; idem, *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*, Vol. 1, Kraków 2001, pp. 311-405.
 - 18 J. Wojciechowski, *Historia powstania...*, op. cit., p. 9.
 - 19 According to Articles 12-17 of the Decree of the Regency Council of 31 October 1918. J. Wojciechowski, *Historia powstania...*, op. cit., p. 7.
 - 20 Ks. J. Kuś, Ks. Tadeusz Kruszyński 1884-1959. *Przyczynek do historii sztuki kościelnej na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Jagiellońskiego*, „Nasza Przyszłość” 1977, Vol. XLVII, pp. 237-257. Fr. Kruszyński's merits included the initiative and subsequent efforts to rebuild and adapt St. Agnes' Church in Stradom for a garrison church, see: T. Kruszyński, *Kościół św. Agnieszki w Krakowie i jego całkowite odnowienie*, „Czas”, 10.02.1933.
 - 21 T. Szydłowski, *Kronika*, „Rocznik Krakowski” 1926, Vol. XX, p. 189; J. Wojciechowski, *Historia powstania...*, op. cit., pp. 5, 14.
 - 22 J. Wojciechowski, *Historia powstania...*, op. cit., pp. 15, 17, 18.
 - 23 T. Szydłowski, *Kronika...*, op. cit., p. 192.
 - 24 Ibid.
 - 25 J. Wojciechowski, *Co zrobiono w zakresie ochrony i konserwacji zabytków w Polsce w latach 1919-1930*, „Ochrona Zabytków Sztuki” 1930-1931, No. 1-4, part 2, p. 251; P. Dettloff, *Odbudowa...*, op. cit., pp. 158-162.
 - 26 T. Szydłowski, *Ruiny Polski*, Kraków 1919; idem, *Pomniki epoki piastowskiej*, Kraków 1928.
 - 27 J. Wojciechowski, *Historia powstania...*, op. cit., pp. 20.
 - 28 He tried to fulfil his duties also during the occupation, and after it ended he started working for the new state administration, see: *Dzienniki konserwatorskie Bogdana Tretera*, op. cit.
 - 29 Under the Regulation of the Minister of Religious Denominations and Public Enlightenment of 17 May 1924.
 - 30 J. Wojciechowski, *Historia powstania...*, op. cit., pp. 8, 9.
 - 31 T. Szydłowski, *Kronika...*, op. cit., p. 195.
 - 32 ANKr, Files of the Public Works Directorate, file reference number DRP 29/309/477, p. 641.
 - 33 ANKr, DRP 29/309/477, pp. 641-890.
 - 34 J. Remer, *Kronika konserwatorska*, „Rocznik Krakowski” 1938, Vol. XXX, p. 256.
 - 35 J.P. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski...*, op. cit., pp. 365-370; M. Gawlicki, *Rejestr zabytków w praktyce konserwatorskiej*, „Ochrona Zabytków” 2008, No. 2, pp. 56, 57.
 - 36 ANKr, DRP 29/309/477, p. 865.
 - 37 ANKr, Treter's legacy, ref. Tret 11, *Dzienniki konserwatorskie Bogdana Tretera*, p. 1.
 - 38 Ibid., p. 2.
 - 39 Only one of the two volumes of the *Krakow Voivodeship Registry Books*, comprising 100 items, survived. The pre-war entries are also noted in the post-war notebooks of the *Register of Immovable Monuments of the Krakow Voivodeship*, in which annotations about older decisions are mixed with newer ones. The contents of this volume are detailed by P. Dobosz, see: P. Dobosz, *Orzecznictwo administracyjne...*, op. cit., pp. 178-188.

- 41 P. Dobosz, *Orzecznictwo administracyjne...*, jw., s. 177.
- 42 Tamże, s. 188-192.
- 43 Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Krakowie (WUOZKr), akta rejestru zabytków,teczka „Katedra wawelska”.
- 44 J. Remer, *Kronika...*, jw., s. 254.
- 45 P. Dobosz, *Orzecznictwo administracyjne...*, jw., s. 177.
- 46 Zgodnie z zakresem działalności i kompetencji konserwatorów okręgowych określonych w Instrukcji Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z 2 VI 1930 r. o prawach i obowiązkach konserwatorów jako fachowych organów wojewódzkich władz administracji ogólnej, patrz: J. Wojciechowski, *Historia powstania...*, jw., s. 25.
- 47 J. Remer, *Program inwentaryzacji zabytków sztuki w Polsce, „Ochrona Zabytków Sztuki” 1930-1931*, nr 1-4, cz. 2, s. 413, 416; J. Lewicki, *Inwentaryzacja zabytków w okresie dwudziestolecia międzywojennego, „Ochrona Zabytków” 1999*, nr 4, s. 378.
- 48 J. Remer, *Program...*, jw., s. 416, 417.
- 49 ANKr, Tret 11, s. 1.
- 50 J. Remer, *Program...*, jw., s. 420, 421.
- 51 *II-gi Ogólnopolski Zjazd Konserwatorów w Warszawie w 1927 r. (Uchwały i rezultaty)*, „Ochrona Zabytków Sztuki” 1930-1931, nr 1-4, cz. 2, s. 360, 361; J. Remer, *Program...*, jw., s. 418.
- 52 ANKr, Tret 3, s. 511.
- 53 B. Rymaszewski, *Polska ochrona zabytków*, jw., s. 56.
- 54 ANKr, Tret 11, s. 1.
- 55 „Teka Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej”, t. I-III, Kraków 1900, 1906, 1909.
- 56 Sztandarowym przykładem mogą być tu prace Ferdynanda von Quasta: *Emländische Ansichten. Ferdinand von Quast und die Anfänge der Denkmalpflege in Preußen und Ermland / Widoki z Warmi. Ferdynad von Quast i początki konserwatorstwa zabytków w Prusach i na Warmii. Katalog wystawy, Münster-Olsztyn 2006*. Z późniejszych publikowanych katalogów zabytków wymienić należy prace Johana Heisego dotyczące Pomorza Wschodniego, Hansa Lutscha dotyczące Śląska, Juliusa Khotego dotyczące prowincji poznańskiej.
- 57 Prace przy tym zabytku omówiono w dalszej części artykułu.
- 58 ANKr, Tret 11, s. 2.
- 59 J. Wojciechowski, *Kronika konserwatorska 1930-1931, „Ochrona Zabytków Sztuki” 1930-1931*, nr 1-4, cz. 2, s. 332.
- 60 Tamże, s. 323-355.
- 61 Decydujący głos miał tu kierownik odnowienia Zamku Królewskiego na Wawelu prof. Adolf Szyszko-Bohusz oraz dwa komitety doradcze. Zob.: P. Dettloff, *Lata 1916-1939*, [w:] P. Dettloff, M. Fabiański, A. Fischinger, *Zamek Królewski na Wawelu. Sto lat odnowy (1905-2005)*, Kraków 2005, s. 55-85.
- 62 ANKr, Tret 3, s. 127.
- 63 T. Rudkowski, *Dzieje konserwatorskie Ołtarza Mariackiego*, [w:] Wit Stwosz. *Studia o sztuce i recepcji*, Warszawa-Poznań 1986, s. 158-165. Szerzej na temat tych prac: Ł. Walczy, *Dzieje konserwacji ołtarza Wita Stwosza w kościele Mariackim*, Kraków 2012, s. 112-151.
- 64 Do 1918 r. tylko nieliczne powiaty posiadały takie opracowania, sporządzone wcześniej i wydane drukiem przez Grono Konserwatorów Galicji. Por. przypis nr 55.
- 65 Np. Rynek Główny 28, ANKr, Tret 3, s. 45.
- 66 *Dzienniki konserwatorskie Bogdana Tretera*, jw.
- 67 *Dzienniki konserwatorskie Andrzeja Olesia*, jw.
- 68 *Dzienniki konserwatorskie Bogdana Tretera*, jw., s. 46, 47, 55, 70.
- 69 ANKr, Tret 3, s. 511.
- 70 T. Szydłowski, *Sprawozdanie z inwentaryzacji. Powiat nowotarski, „Ochrona Zabytków Sztuki” 1930-1931*, nr 1-4, cz. 2,
- 40 This results from the analysis of the dates of the decisions.
- 41 P. Dobosz, *Orzecznictwo administracyjne...*, op. cit., p. 177.
- 42 Ibid., pp. 188-192.
- 43 The Voivodeship Heritage Protection Office (WUOZKr), records of the register of monuments, “Wawel Cathedral” file.
- 44 J. Remer, *Kronika...*, op. cit., p. 254.
- 45 P. Dobosz, *Orzecznictwo administracyjne...*, op. cit., p. 177.
- 46 In accordance with the scope of activity and competence of district monument protection officers specified in the Instruction of the Ministry of Religious Denominations and Public Enlightenment of 2 June 1930 on the rights and duties of monument protection officers as professional bodies of voivodeship general administration authorities, see: J. Wojciechowski, *Historia powstania...*, op. cit., pp. 25.
- 47 J. Remer, *Program inwentaryzacji zabytków sztuki w Polsce, „Ochrona Zabytków Sztuki” 1930-1931*, No. 1-4, part 2, pp. 413, 416; J. Lewicki, *Inwentaryzacja zabytków w okresie dwudziestolecia międzywojennego, „Ochrona Zabytków” 1999*, No. 4, p. 378.
- 48 J. Remer, *Program...*, op. cit., pp. 416, 417.
- 49 ANKr, Tret 11, p. 1.
- 50 J. Remer, *Program...*, op. cit., pp. 420, 421.
- 51 *II-gi Ogólnopolski Zjazd Konserwatorów w Warszawie w 1927 r. (Uchwały i rezultaty)*, “Ochrona Zabytków Sztuki” 1930-1931, No. 1-4, part 2, pp. 360, 361; J. Remer, *Program...*, op. cit., p. 418.
- 52 ANKr, Tret 3, p. 511.
- 53 B. Rymaszewski, *Polska ochrona zabytków*, op. cit., p. 56.
- 54 ANKr, Tret 11, p. 1.
- 55 “Teka Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej”, Vol. I-III, Kraków 1900, 1906, 1909.
- 56 Ferdinand von Quast’s works serve as a good example: *Emländische Ansichten. Ferdinand von Quast und die Anfänge der Denkmalpflege in Preußen und Ermland / Widoki z Warmi. Ferdynad von Quast i początki konserwatorstwa zabytków w Prusach i na Warmii. Katalog wystawy, Münster-Olsztyn 2006*. The later published catalogues of monuments include works by Johan Heise on Eastern Pomerania, Hans Lutsch on Silesia, and Julius Khoty on the Poznań province.
- 57 Works on this monument are discussed later in the article.
- 58 ANKr, Tret 11, p. 2.
- 59 J. Wojciechowski, *Kronika konserwatorska 1930-1931, „Ochrona Zabytków Sztuki” 1930-1931*, No. 1-4, part 2, p. 332.
- 60 Ibid., pp. 323-355.
- 61 The decisive voice was that of the head of the restoration of the Wawel Royal Castle, Prof. Adolf Szyszko-Bohusz and two advisory committees. See: P. Dettloff, *Lata 1916-1939*, [in:] P. Dettloff, M. Fabiański, A. Fischinger, *Zamek Królewski na Wawelu. Sto lat odnowy (1905-2005)* Kraków 2005, pp. 55-85.
- 62 ANKr, Tret 3, p. 127.
- 63 T. Rudkowski, *Dzieje konserwatorskie Ołtarza Mariackiego*, [in:] Wit Stwosz. *Studia o sztuce i recepcji*, Warszawa-Poznań 1986, pp. 158-165. More information on these works: Ł. Walczy, *Dzieje konserwacji ołtarza Wita Stwosza w kościele Mariackim*, Kraków 2012, pp. 112-151.
- 64 Until 1918, only a few districts had such studies, prepared earlier and published in print by the Group of Galician Monument Protection Officers. Cf. footnote 55.
- 65 E.g. Rynek Główny 28, ANKr, Tret 3, p. 45.
- 66 *Dzienniki konserwatorskie Bogdana Tretera*, op. cit.
- 67 *Dzienniki konserwatorskie Andrzeja Olesia*, op. cit.
- 68 *Dzienniki konserwatorskie Bogdana Tretera*, op. cit., pp. 46, 47, 55, 70.

- s. 425-430; *Zabytki sztuki w Polsce. Inwentarz topograficzny*, cz. III, t. I, z. 1, Powiat nowotarski, oprac. T. Szydlowski, Warszawa 1938; J. Szablowski, *Zagadnienie inwentaryzacji zabytków sztuki w Polsce*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1946, nr 1-2, s. 23.
- 71 ANKr, Tret 3, s. 489.
- 72 *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. I, Województwo krakowskie, Warszawa 1951-1953.
- 73 Por. np.: *Zabytki sztuki w Polsce. Inwentarz topograficzny...*, jw., s. 47-54; i *Katalog zabytków sztuki w Polsce...*, jw., s. 352, 353.
- 74 ANKr, Tret 3, s. 490-491.
- 75 Liczne przykłady zob.: ANKr, Tret. 3, *Dzienniki konserwatorskie Bogdana Tretera*, fragmenty dotyczące Krakowa.
- 76 Zob. np.: *Z protokołów posiedzeń Głównego Konserwatorów Galicji Zachodniej*, [w:] „Teka Głównego Konserwatorów Galicji Zachodniej”, t. I, Kraków 1900, s. 334-465, t. II, Kraków 1906, s. 369-430, t. III, Kraków 1909, s. 267-315; P. Dettloff, *Działalność konserwatorska Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości*, [w:] *Polskie dziedzictwo kulturowe u progu niepodległości. Wokół Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości*, Warszawa 2010, s. 127-158, 351-363. Zob. też: przyp. 55, 56.
- 77 ANKr, Tret 3, s. 46 (199).
- 78 Tamże, s. 3.
- 79 ANKr, DRP 29/309/477, s. 2445-2455.
- 80 ANKr, Tret 3, s. 5.
- 81 *Dzienniki konserwatorskie Bogdana Tretera*, jw., s. 105.
- 82 ANKr, Tret 3, s. 82.
- 83 Tamże, s. 37.
- 84 Liczne przykłady zob.: *Dzienniki konserwatorskie Bogdana Tretera*, fragmenty dotyczące Krakowa, ANKr, Tret. 3.
- 85 Tamże, s. 229.
- 86 *Dzienniki konserwatorskie Bogdana Tretera*, jw.
- 87 *Dzienniki konserwatorskie Bogdana Tretera*, jw., s. 18, 19, 63, 82, 94, 120, 121, 123, 124, 130, 136, 147.
- 88 ANKr, Tret 3, s. 35.
- 89 J. Wojciechowski, *Kronika konserwatorska...*, jw., s. 332. Kościół drewniany, obecnie nieistniejący.
- 90 ANKr, Tret 3, s. 227.
- 91 Tamże, s. 557.
- 92 Tamże, s. 61.
- 93 Tamże, s. 129.
- 94 Liczne przykłady zob.: *Dzienniki konserwatorskie Bogdana Tretera*, jw., oraz fragmenty dotyczące Krakowa, ANKr, Tret. 3.
- 95 ANKr, Tret 3, s. 241.
- 96 Tamże, s. 555.
- 97 T. Szydlowski, *Kronika...*, jw., s. 193, 194.
- 98 Dnia 1 VII 1937 r. krakowski konserwator Bogdan Treter niemal z dnia na dzień został przesunięty na stanowisko wizytatora szkół artystycznych. Konserwatorem okręgu krakowskiego został wówczas Jerzy Remer, dotychczasowy Generalny Konserwator Zabytków, jak się przyjmuje zdegradowany w ten sposób z uwagi na sprzeciw wobec zamierzonego wywieżenia do Warszawy późnogotyckiego polptyku św. Jana Jaluźnika z klasztoru Augustianów w Krakowie, zob.: J. Mazurkiewicz, *Curriculum vitae Jerzego Ludwika Adama Remera (1888-1979)*, [w:] *Konserwator i zabytek...*, jw., s. 63. Zob. też: B. Krasnowolski, *Restauracja zespołu augustiańskiego na Kazimierzu. Z dziejów ochrony krakowskich zabytków*, Kraków 2010, s. 118, 119; tenże, *Klęmens Bąkowski a ochrona krakowskich zabytków na przełomie wieków XIX i XX*, „Rocznik Krakowski” 2008, t. LXXIV, s. 45-47.
- 99 ANKr, Tret 3, s. 555, 569-573.
- 69 ANKr, Tret 3, p. 511.
- 70 T. Szydlowski, *Sprawozdanie z inwentaryzacji. Powiat nowotarski*, „Ochrona Zabytków Sztuki” 1930-1931, No. 1-4, part 2, pp. 425-430; *Zabytki sztuki w Polsce. Inwentarz topograficzny*, part III, Vol. I, coll. 1, Powiat nowotarski, compiled by T. Szydlowski, Warszawa 1938; J. Szablowski, *Zagadnienie inwentaryzacji zabytków sztuki w Polsce*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1946, No. 1-2, p. 23.
- 71 ANKr, Tret 3, p. 489.
- 72 *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, Vol. I, Województwo krakowskie, Warszawa 1951-1953.
- 73 Cf. e.g.: *Zabytki sztuki w Polsce. Inwentarz topograficzny...*, op. cit., pp. 47-54; and *Katalog zabytków sztuki w Polsce...*, op. cit., pp. 352, 353.
- 74 ANKr, Tret 3, pp. 490-491.
- 75 Numerous examples, see: ANKr, Tret. 3, *Dzienniki konserwatorskie Bogdana Tretera*, fragments concerning Krakow.
- 76 See e.g.: *Z protokołów posiedzeń Głównego Konserwatorów Galicji Zachodniej*, [in:] „Teka Głównego Konserwatorów Galicji Zachodniej”, Vol. I, Kraków 1900, pp. 334-465, Vol. II, Kraków 1906, pp. 369-430, Vol. III, Kraków 1909, pp. 267-315; P. Dettloff, *Działalność konserwatorska Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości*, [in:] *Polskie dziedzictwo kulturowe u progu niepodległości. Wokół Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości*, Warszawa 2010, pp. 127-158, 351-363. Also see: footnote 55, 56.
- 77 ANKr, Tret 3, pp. 46 (199)
- 78 Ibid., p. 3.
- 79 ANKr, DRP 29/309/477, pp. 2445-2455.
- 80 ANKr, Tret 3, p. 5.
- 81 *Dzienniki konserwatorskie Bogdana Tretera*, op. cit., p. 105.
- 82 ANKr, Tret 3, p. 82.
- 83 Ibid., p. 37.
- 84 Numerous examples, see: *Dzienniki konserwatorskie Bogdana Tretera*, fragments concerning Kraków, ANKr, Tret. 3.
- 85 Ibid., p. 229.
- 86 *Dzienniki konserwatorskie Bogdana Tretera*, op. cit.
- 87 *Dzienniki konserwatorskie Bogdana Tretera*, op. cit., pp. 18, 19, 63, 82, 94, 120, 121, 123, 124, 130, 136, 147.
- 88 ANKr, Tret 3, p. 35.
- 89 J. Wojciechowski, *Kronika konserwatorska...*, op. cit., p. 332. Wooden church, now non-existent.
- 90 ANKr, Tret 3, p. 227.
- 91 Ibid., p. 557.
- 92 Ibid., p. 61.
- 93 Ibid., p. 129.
- 94 Numerous examples, see: *Dzienniki konserwatorskie Bogdana Tretera*, op. cit. and fragments concerning Kraków, ANKr, Tret. 3.
- 95 ANKr, Tret 3, p. 241.
- 96 Ibid., p. 555.
- 97 T. Szydlowski, *Kronika...*, op. cit., p. 193, 194.
- 98 On 1 July 1937, Krakow's monument protection officer Bogdan Treter was moved almost overnight to the position of art school inspector. At that time, Jerzy Remer, the former general monument protection officer became the monument protection officer of the Krakow district. As it is assumed he was degraded due to his opposition to the intended transportation of the late Gothic polyptych of St. John the Almsman from the Augustinian monastery in Krakow to Warsaw, see: J. Mazurkiewicz, *Curriculum vitae Jerzego Ludwika Adama Remera (1888-1979)*, [in:] *Konserwator i zabytek...*, op. cit., p. 63. Also see: B. Krasnowolski, *Restauracja zespołu augustiańskiego na Kazimierzu. Z dziejów ochrony krakowskich*

- 100 M. Muszyńska-Krasnowolska, *Kościół św. Katarzyny w Krakowie w świetle nowych badań*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1935-1936, t. IV, nr 3, s. 173.
- 101 Tamże, s. 171-192; B. Krasnowolski, *Restauracja zespołu...*, jw., s. 117, 118.
- 102 F. Mączyński, *Restauracja kościoła Najśw. Panny Marii w Krakowie w roku: 1926, 1927, 1928 i 1929. Sprawozdanie i uwagi techniczno-architektoniczne*, „Ochrona Zabytków Sztuki” 1930-1931, z. 1-4, cz. 1, s. 67-84.
- 103 ANKr, Tret 3, s. 555.
- 104 ANKr, Tret 3, s. 173.
- 105 Tamże, s. 25.
- 106 Tamże, s. 369, 370.
- 107 Tamże, s. 143.
- 108 Tamże, s. 217-221.
- 109 ANKr, DRP 29/309/477, s. 2253.
- 110 ANKr, Tret 3, s. 461.
- 111 Tamże, s. 589.
- 112 J. Wojciechowski, *Kronika konserwatorska...*, jw., s. 330.
- 113 ANKr, Tret 3, s. 581.
- 114 T. Szydłowski, *Kronika...*, jw., s. 194.
- 115 J. Wojciechowski, *Kronika konserwatorska...*, jw., s. 332.
- 116 ANKr, DRP 29/309/477, s. 2461.
- 117 T. Szydłowski, *Kronika...*, jw., s. 195.
- 118 J. Remer, *Kronika...*, jw., s. 255, 260.
- 119 ANKr, DRP 29/309/477, s. 21745-21747.
- 120 J. Wojciechowski, *Kronika konserwatorska...*, jw., s. 331, 332.
- 121 ANKr, Tret 3, s. 285.
- 122 T. Szydłowski, *Kronika...*, jw., s. 195.
- 123 *Kronika konserwatorska*, „Rocznik Krakowski” 1933, t. XXIV, s. 246-249.
- 124 R. Ochęduszek, *Projekty Adolfa Szyszko-Bohusza dla Domu Towarzystwa Ubezpieczeniowego „Feniks” w Krakowie*, „Modus. Prace z historii sztuki” 2009, t. VIII-IX, s. 206-212, 240-251.
- 125 ANKr, Tret 11, s. 1.
- 126 ANKr, DRP 29/309/477, s. 2301-2306.
- 127 J. Remer, *Kronika...*, jw., s. 250.
- 128 Tamże, s. 255, 260.
- 129 ANKr, Tret 3, s. 607.
- 130 P. Dettloff, *Odbudowa...*, jw., s. 381, 382.
- 131 ANKr, Akta okręgowego konserwatora zabytków w Krakowie, sygn. IT 1646, s. 533.
- 132 Projekt uzgadniał okręgowy konserwator zabytków, a wcześniej opiniowała (krajowa) Rada Konserwatorów i Towarzystwo Urbanistów Polskich, patrz: P. Dettloff, *Odbudowa...*, jw., s. 134, 382, 383. Zob. też: szereg wzmianek na ten temat w ANKr, Tret 3.
- 133 H. Jasieński, *Zagadnienie styków domów szczytowych (na przykładzie projektu przepisów miejscowych dla Lanckorony*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1938, nr 6, s. 335-349.
- 134 ANKr, Tret 11, s. 1.
- 135 T. Szydłowski, *Kronika...*, jw., s. 194.
- 136 J. Wojciechowski, *Kronika konserwatorska...*, jw., s. 330; W. Terlecki, *Kronika konserwatorska*, „Rocznik Krakowski” 1932, t. XXIII, s. 249-251.
- 137 ANKr, Tret 3, s. 239.
- 138 Np. ul. Floriańska 5, 7, 9, 12, 26, 47, 50; ANKr, Tret 3, s. 7, 23, 25, 57, 125, 149, 255, 267.
- 139 ANKr, Tret 3, s. 255.
- 140 Np. skuteczna ochrona stropu przy ul. św. Marka 1; ANKr, Tret 3, s. 53.
- 141 W. Terlecki, *Kronika konserwatorska...*, jw., s. 162, 163.
- zabytków, Kraków 2010, pp. 118, 119; idem, Klemens Bąkowski a ochrona krakowskich zabytków na przełomie wieków XIX i XX, „Rocznik Krakowski” 2008, Vol. LXXIV, pp. 45-47.
- 99 ANKr, Tret 3, pp. 555, 569-573.
- 100 M. Muszyńska-Krasnowolska, *Kościół św. Katarzyny w Krakowie w świetle nowych badań*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1935-1936, Vol. IV, No. 3, p. 173.
- 101 Ibid., pp. 171-192; B. Krasnowolski, *Restauracja zespołu...*, op. cit., pp. 117, 118.
- 102 F. Mączyński, *Restauracja kościoła Najśw. Panny Marii w Krakowie w roku: 1926, 1927, 1928 i 1929. Sprawozdanie i uwagi techniczno-architektoniczne*, „Ochrona Zabytków Sztuki” 1930-1931, coll. 1-4, part 1, pp. 67-84.
- 103 ANKr, Tret 3, p. 555.
- 104 ANKr, Tret 3, p. 173.
- 105 Ibid., p. 25.
- 106 Ibid, pp. 369, 370.
- 107 Ibid., p. 143.
- 108 Ibid., pp. 217-221.
- 109 ANKr, DRP 29/309/477, pp. 2253.
- 110 ANKr, Tret 3, p. 461.
- 111 Ibid., p. 589.
- 112 J. Wojciechowski, *Kronika konserwatorska...*, op. cit., p. 330.
- 113 ANKr, Tret 3, p. 581.
- 114 T. Szydłowski, *Kronika...*, op. cit., p. 194.
- 115 J. Wojciechowski, *Kronika konserwatorska...*, op. cit., p. 332.
- 116 ANKr, DRP 29/309/477, p. 2461.
- 117 T. Szydłowski, *Kronika...*, op. cit., p. 195.
- 118 J. Remer, *Kronika...*, op. cit., p. 255, 260.
- 119 ANKr, DRP 29/309/477, pp. 21745-21747.
- 120 J. Wojciechowski, *Kronika konserwatorska...*, op. cit., pp. 331, 332.
- 121 ANKr, Tret 3, p. 285.
- 122 T. Szydłowski, *Kronika...*, op. cit., p. 195.
- 123 *Kronika konserwatorska*, „Rocznik Krakowski” 1933, Vol. XXIV, pp. 246-249.
- 124 R. Ochęduszek, *Projekty Adolfa Szyszko-Bohusza dla Domu Towarzystwa Ubezpieczeniowego „Feniks” w Krakowie*, „Modus. Prace z historii sztuki” 2009, Vol. VIII-IX, pp. 206-212, 240-251.
- 125 ANKr, Tret 11, p. 1.
- 126 ANKr, DRP 29/309/477, pp. 2301-2306.
- 127 J. Remer, *Kronika...*, op. cit., p. 250.
- 128 Ibid, pp. 255, 260.
- 129 ANKr, Tret 3, p. 607.
- 130 P. Dettloff, *Odbudowa...*, op. cit., pp. 381, 382.
- 131 ANKr, Records of the district Historic preservation officer in Kraków, ref. IT 1646, p. 533.
- 132 The project was agreed upon by the district monument protection officer, and earlier opinioned by the (national) Council of Monument Protection Officers and the Association of Polish Town Planners, see: P. Dettloff, *Odbudowa...*, op. cit., pp. 134, 382, 383. Also see a number of references to this in ANKr, Tret 3.
- 133 H. Jasieński, *Zagadnienie styków domów szczytowych (na przykładzie projektu przepisów miejscowych dla Lanckorony*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1938, No. 6, pp. 335-349.
- 134 ANKr, Tret 11, p. 1.
- 135 T. Szydłowski, *Kronika...*, op. cit., p. 194.
- 136 J. Wojciechowski, *Kronika konserwatorska...*, op. cit., p. 330; W. Terlecki, *Kronika konserwatorska*, „Rocznik Krakowski” 1932, Vol. XXIII, pp. 249-251.
- 137 ANKr, Tret 3, p. 239.

- 142 Np. ul. Floriańska 7; ANKr, Tret 3, s. 149.
- 143 ANKr, Tret 3, s. 501.
- 144 Tamże, s. 485.
- 145 Tamże, s. 757.
- 146 Ochroną obejmowano zabytki wpisane do inwentarza oraz pozostałe, liczące nie mniej niż 50 lat, zob.: J. Wojciechowski, *Historia powstania...*, jw., s. 7. W praktyce ceniono architekturę do początku XIX w., zob.: P. Dettloff, *Odbudowa...*, jw., s. 331-334.
- 147 J. Wojciechowski, *Historia powstania...*, jw., s. 23.
- 148 ANKr, Tret 3, s. 997.
- 149 Tamże, s. 827.
- 150 Tamże.
- 151 J. Remer, *Kronika...*, jw., s. 261.
- 152 ANKr, Tret 3, s. 313.
- 153 Tamże, s. 513.
- 154 ANKr, Tret 11, s. 1.
- 155 ANKr, Tret 3, s. 201.
- 156 Tamże, s. 533.
- 157 *Dzienniki konserwatorskie Bogdana Tretera*, jw., s. 17.
- 158 J. Wojciechowski, *Co zrobiono...*, jw., s. 277-281, 289-291, 317, 318.
- 159 P. Dettloff, *Odbudowa...*, jw., s. 371-378.
- 160 Szerzej na ten temat: B. Krasnowolski, *Rozwój przestrzenny, budownictwo i sztuka*, [w:] *Radłów i gmina radłowska*, t. II, Kraków 2009, s. 172-174.
- 161 P. Dettloff, *Odbudowa...*, jw., s. 175, 176.
- 162 Przykłady podaje M. Kornecki, zob.: M. Kornecki, *Kościół drewniany w Małopolsce*, Kraków 1999, s. 283.
- 163 P. Dettloff, *Odbudowa...*, jw., s. 378-380.
- 164 Liczne przykłady obu typów uzgodnień zob.: *Dzienniki konserwatorskie Bogdana Tretera*, jw.
- 165 Protokół z XIV Posiedzenia Okręgowej Komisji Konserwatorskiej z dnia 17 V 1927 r. w Krakowie, Archiwum Państwowe w Kielcach, sygn. UWK I 1925, s. 41.
- 166 Tak było w Zakopanem, gdzie okręgowy konserwator zwrócił uwagę na konieczność wykonania polichromii „o wysokiej randze artystycznej”. Sprawozdanie z działalności Oddziału Sztuki (okręgowego konserwatora zabytków) w Krakowie za okres VIII-IX 1931 r., Archiwum Akt Nowych (dalej AAN), sygn. 7028, s. 104.
- 167 Protokół XVI Zjazdu Rady Konserwatorów, Archiwum Państwowe Miasta Stołecznego Warszawy, sygn. AKZ 390, s. 162.
- 168 Np. kościół w Królówce w pow. bocheńskim, zob.: J. Wojciechowski, *Kronika konserwatorska...*, jw., s. 332.
- 169 Liczne przykłady zob.: *Dzienniki konserwatorskie Bogdana Tretera*, jw.
- 170 Te i inne prace i uzgodnienia zob.: *Dzienniki konserwatorskie Bogdana Tretera*, jw.
- 171 ANKr, DRP 29/309/477, s. 1511-1523.
- 172 Np. kościół drewniany w Grybowie, zob.: J. Wojciechowski, *Kronika konserwatorska...*, jw., s. 332.
- 173 ANKr, Tret 3, s. 481.
- 174 AAN, sygn. 724, s. 507.
- 175 *Dzienniki konserwatorskie Bogdana Tretera*, jw., s. 60, 63, 75, 77, 87.
- 176 ANKr, Tret 3, s. 1007, 1008.
- 177 Tamże, s. 47.
- 178 *Dzienniki konserwatorskie Bogdana Tretera*, jw., s. 94.
- 179 K. Estreicher, *Przeniesienie zabytku budownictwa drewniane go z Komorowic*, „Ochrona Zabytków” 1952, nr 1, s. 42-54. Jak wiadomo, ten najbardziej chyba znany z transferowa-
- 138 E.g. Floriańska Street 5, 7, 9, 12, 26, 47, 50; ANKr, Tret 3, pp. 7, 23, 25, 57, 125, 149, 255, 267.
- 139 ANKr, Tret 3, p. 255.
- 140 E.g. successful protection of the ceiling at 1 Św. Marka Street; ANKr, Tret 3, p. 53.
- 141 W. Terlecki, *Kronika konserwatorska...*, op. cit., pp. 162, 163.
- 142 E.g. Floriańska Street 7; ANKr, Tret 3, p. 149.
- 143 ANKr, Tret 3, p. 501.
- 144 Ibid., p. 485.
- 145 Ibid., p. 757.
- 146 Protection covered monuments entered in the inventory and others, not less than 50 years old, see: J. Wojciechowski, *Historia powstania...*, op. cit., p. 7. In practice, architecture from the period until the beginning of the 19th century was valued, see: P. Dettloff, *Odbudowa...*, op. cit., pp. 331-334.
- 147 J. Wojciechowski, *Historia powstania...*, op. cit., p. 23.
- 148 ANKr, Tret 3, p. 997.
- 149 Ibid., p. 827.
- 150 Ibid.
- 151 J. Remer, *Kronika...*, op. cit., p. 261.
- 152 ANKr, Tret 3, p. 313.
- 153 Ibid., p. 513.
- 154 ANKr, Tret 11, p. 1.
- 155 ANKr, Tret 3, p. 201.
- 156 Ibid., p. 533.
- 157 *Dzienniki konserwatorskie Bogdana Tretera*, op. cit., p. 17.
- 158 J. Wojciechowski, *Co zrobiono...*, op. cit., pp. 277-281, 289-291, 317, 318.
- 159 P. Dettloff, *Odbudowa...*, op. cit., pp. 371-378.
- 160 For a more extensive discussion of the issue, see: B. Krasnowolski, *Rozwój przestrzenny, budownictwo i sztuka*, [in:] *Radłów i gmina radłowska*, Vol. II, Kraków 2009, pp. 172-174.
- 161 P. Dettloff, *Odbudowa...*, op. cit., pp. 175, 176.
- 162 Examples are given by M. Kornecki, see: M. Kornecki, *Kościół drewniany w Małopolsce*, Kraków 1999, p. 283.
- 163 P. Dettloff, *Odbudowa...*, op. cit., pp. 378-380.
- 164 For a number of examples of both types of arrangements see: *Dzienniki konserwatorskie Bogdana Tretera*, op. cit.
- 165 Minutes of the 14th Meeting of the District Conservation Commission of 17 May 1927 in Krakow, State Archive in Kielce, ref. UWK I 1925, p. 41.
- 166 This was the case in Zakopane, where the district monument protection officer drew attention to the need to perform polychrome “of high artistic rank”. Report on the activity of the Art Department (district monument protection officer) in Krakow for the period VIII-IX 1931, the Archive of New Records (hereinafter AAN), ref. 7028, p. 104.
- 167 Minutes of the 16th Congress of the Council of Monument Protection Officers, State Archives of the Capital City of Warsaw, ref. AKZ 390, p. 162.
- 168 E.g. the church in Królówka in the Bochnia district, see: J. Wojciechowski, *Kronika konserwatorska...*, idem, p. 332.
- 169 Numerous examples, see: *Dzienniki konserwatorskie Bogdana Tretera*, op. cit.
- 170 This and other works and arrangements see: *Dzienniki konserwatorskie Bogdana Tretera*, op. cit.
- 171 ANKr, DRP 29/309/477, pp. 1511-1523.
- 172 E.g. a wooden church in Grybów, see: J. Wojciechowski, *Kronika konserwatorska...*, op. cit., p. 332.
- 173 ANKr, Tret 3, p. 481.
- 174 AAN, ref. 724, p. 507.
- 175 *Dzienniki konserwatorskie Bogdana Tretera*, op. cit., pp. 60, 63, 75, 77, 87.

- nych zabytków architektury drewnianej w Polsce został po pożarze w 1978 r. zrekonstruowany, ale w 2002 r. padł ponownie ofiarą płomieni.
- 180** AAN, sygn. 7028, s. 143; ANKr, Tret 3, s. 19, 47, 231, 299.
- 181** ANKr, Tret 11, s. 2.
- 182** B. Rymaszewski stwierdza, że „brak doświadczenia na polu dosłownej konserwacji budownictwa drewnianego” doprowadził do akceptacji wielu rozbiórek tych zabytków, a ich znacznej części, położonej w odległych zakątkach kraju, nie zdołano nawet ująć w rejestrze. Uwag tych nie można jednak odnieść do historycznej Małopolski, ale ewentualnie do innych regionów. W odniesieniu do nich problem ten wymaga jednak szczegółowych badań. Zob.: B. Rymaszewski, *Polska ochrona...*, jw., s. 83.
- 183** *Dzienniki konserwatorskie Bogdana Tretera*, jw., s. 77.
- 184** ANKr, Tret 11, s. 2; J. Wojciechowski, *Kronika konserwatorska...*, jw., s. 331.
- 185** Tamże, s. 63-69.
- 186** Np. w rozmowach z prof. Szaferem na temat ochrony otoczenia zamków w Rudnie (Tenczyn) i Lipowcu, ANKr, Tret 3, s. 58 (223).
- 187** T. Szydlowski, *Kronika...*, jw., s. 193; J. Wojciechowski, *Co zrobiono...*, jw., s. 278.
- 188** ANKr, Tret 3, s. 21.
- 189** W. Terlecki, *Kronika konserwatorska...*, jw., s. 160, 161.
- 190** Przykładem mogą być rezultaty poczynąń A. Szyszko-Bohusza w kaplicy Męki Pańskiej przy kościele Franciszkanów w Krakowie, por.: ANKr, DRP 29/309/477, s. 641, 642, 689.
- 191** Tamże, s. 2348, 2349.
- 192** P. Dettloff, *Kolorystyka barokowych fasad kościelnych Krakowa. Zarys problematyki*, [w:] *Kolorystyka zabytkowych elewacji od średniowiecza do współczesności. Historia i konserwacja. Materiały międzynarodowej konferencji z okazji 30-lecia wpisu Starego Miasta w Warszawie na Listę światowego dziedzictwa UNESCO. Warszawa 22-24 września 2010*, Warszawa 2010, s. 134.
- 193** J. Remer, *Kronika...*, jw., s. 260, 261.
- 194** W. Terlecki, *Kronika konserwatorska...*, jw., s. 159, 160; P. Dettloff, *Odbudowa...*, jw., s. 341, 342.
- 195** J. Remer, *Kronika...*, jw., s. 258, 259.
- 196** P. Dettloff, *Odbudowa...*, jw., s. 343-345.
- 197** ANKr, Tret 11, s. 2.
- 198** J. Wojciechowski, *Historia powstania...*, jw., s. 20-26.
- 199** Tamże, s. 22.
- 200** Zob.: J. Wojciechowski, *Historia powstania...*, jw., s. 21: Stan osobowy konserwatorów i sił pomocniczych w roku 1930.
- 201** ANKr, Tret 11, s. 2.
- 202** ANKr, DRP 29/309/477, poz. 17/IIIc.
- 203** Wyjątkiem jest inwentaryzacja i dokumentacja zabytków oraz prac konserwatorskich, które wykonywane są lub zlecane poza urzędem konserwatora, ale w większości na zamówienie (zlecenie) urzędu.
- 204** Materiały te, przechowywane w zbiorach Małopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, do dziś służą jako ważne narzędzie pracy osobom zajmującym się badaniem i ochroną zabytków, w tym zwłaszcza pracownikom miejscowego urzędu konserwatorskiego. Materiały planistyczne i fotograficzne (także z innych okręgów) gromadzone w okresie międzywojennym w Warszawie (jako duplikaty) trafiły w większości do Instytutu Sztuki PAN, gdzie są do dziś przechowywane i udostępniane.
- 205** *Dzienniki konserwatorskie Bogdana Tretera*, jw., s. 18.
- 176** ANKr, Tret 3, pp. 1007, 1008.
- 177** Ibid., p. 47.
- 178** *Dzienniki konserwatorskie Bogdana Tretera*, op. cit., p. 94.
- 179** K. Estreicher, *Przeniesienie zabytku budownictwa drewnianego z Komorowic*, „Ochrona Zabytków” 1952, No. 1, pp. 42-54. As is already known, probably the most known transferred monuments of wooden architecture in Poland was reconstructed after the fire in 1978, but in 2002 it once again fell victim to flames.
- 180** AAN, ref. 7028, p. 143. ANKr, Tret 3, pp. 19, 47, 231, 299.
- 181** ANKr, Tret 11, p. 2.
- 182** B. Rymaszewski states that “the lack of experience in the field of literal conservation of wooden buildings” led to the approval of many demolitions of these monuments, and a significant part of them, located in distant areas of the country, was not even recorded in the register. However, these remarks cannot be applied to the historical Małopolska region, but possibly to other regions. This issue requires detailed research. See: B. Rymaszewski, *Polska ochrona...*, op. cit., p. 83.
- 183** *Dzienniki konserwatorskie Bogdana Tretera*, op. cit., p. 77.
- 184** ANKr, Tret 11, p. 2; J. Wojciechowski, *Kronika konserwatorska...*, op. cit., p. 331.
- 185** Ibid., pp. 63-69.
- 186** E.g. in talks with Prof. Szafer on the protection of the surroundings of the castles in Rudno (Tenczyn) and Lipowiec, ANKr, Tret 3, p. 58 (223).
- 187** T. Szydlowski, *Kronika...*, op. cit., p. 193; J. Wojciechowski, *Co zrobiono...*, op. cit., p. 278.
- 188** ANKr, Tret 3, p. 21.
- 189** W. Terlecki, *Kronika konserwatorska...*, op. cit., pp. 160, 161.
- 190** The results of A. Szyszko-Bohusz’s actions in the Chapel of the Passion of Christ at the Franciscan Church in Krakow may serve as an example, cf.: ANKr, DRP 29/309/477, pp. 641, 642, 689.
- 191** Ibid., pp. 2348, 2349.
- 192** P. Dettloff, *Kolorystyka barokowych fasad kościelnych Krakowa. Zarys problematyki*, [in:] *Kolorystyka zabytkowych elewacji od średniowiecza do współczesności. Historia i konserwacja. Materiały międzynarodowej konferencji z okazji 30-lecia wpisu Starego Miasta w Warszawie na Listę światowego dziedzictwa UNESCO. Warszawa 22-24 września 2010*, Warszawa 2010, p. 134.
- 193** J. Remer, *Kronika...*, op. cit., p. 260, 261.
- 194** W. Terlecki, *Kronika konserwatorska...*, op. cit., pp. 159, 160; P. Dettloff, *Odbudowa...*, op. cit., pp. 341, 342.
- 195** J. Remer, *Kronika...*, op. cit., p. 258, 259.
- 196** P. Dettloff, *Odbudowa...*, op. cit., pp. 343-345.
- 197** ANKr, Tret 11, p. 2.
- 198** J. Wojciechowski, *Historia powstania...*, op. cit., pp. 20-26.
- 199** Ibid., p. 22.
- 200** See: J. Wojciechowski, *Historia powstania...*, op. cit., p. 21: The number of historic preservation officers and auxiliary staff in 1930.
- 201** ANKr, Tret 11, p. 2.
- 202** ANKr, DRP 29/309/477, item 17/IIIc.
- 203** The exception is the inventory and documentation of monuments and conservation work that was carried out or commissioned outside the monument protection office, but mostly upon the order (commission) of the office.
- 204** These materials, stored in the collections of the Małopolska Voivodeship Monument Protection Officer, still serve as an important work tool for persons involved in the research and protection of monuments, especially the

employees of the local monument protection office. Planning and photographic materials (also from other districts) collected during the interwar period in Warsaw (as duplicates) were mostly sent to the Institute of Art of the Polish Academy of Sciences, where they are still stored and made available today.

205 *Dzienniki konserwatorskie* Bogdana Tretera, op. cit., p. 18.

Bibliografia / Bibliography

- II-gi Ogólnopolski Zjazd Konserwatorów w Warszawie w 1927 r. (Uchwały i rezultaty), „Ochrona Zabytków Sztuki” 1930-1931, nr 1-4, cz. 2.
- Białkiewicz A., *Przyczynek do biografii Bogdana Tretera*, „Ochrona Zabytków” 1985, nr 1.
- Dettloff P., *Odbudowa i restauracja zabytków architektury w Polsce w latach 1918-1939. Teoria i praktyka*, Kraków 2006.
- Dobosz P., *Prawne i organizacyjne aspekty działalności służby konserwatorskiej w 80-lecie*, „Wiadomości Konserwatorskie Województwa Krakowskiego” 1994, nr 1.
- Dobosz P., *Orzecznictwo administracyjne konserwatorów krakowskich w sprawach uznania za zabytek w okresie II Rzeczypospolitej Polskiej*, „Wiadomości Konserwatorskie Województwa Krakowskiego” 1996, nr 4.
- Dyba O., Jasińska M.D. (oprac.), *Dzienniki konserwatorskie Andrzeja Olesia 1928-1929, 1935-1936, 1941-1945*, „Teki Krakowskie” 2007, t. XIV.
- Dyba O., Kornecki M., Marcinek R. (oprac.), *Dzienniki konserwatorskie Bogdana Tretera 1931-1944*, „Teki Krakowskie” 2000, t. XI.
- Gaczol A., *Poczet konserwatorów krakowskich*, „Wiadomości Konserwatorskie Województwa Krakowskiego” 1994, nr 1.
- Gadomski J., Tadeusz Szydlowski, [w:] *Stulecie Katedry Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego (1882-1982). Materiały sesji naukowej z 27 maja 1983*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z historii sztuki”, Kraków 1990, z. 19.
- Kronika konserwatorska*, „Rocznik Krakowski” 1933, t. XXIV.
- Pruszyński J.P., *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*, t. I, Kraków 2001.
- Pruszyński J.P., *Organizacja ochrony zabytków w dwudziestoleciu międzywojennym*, „Ochrona Zabytków” 1986, nr 2.
- Remer J., *Kronika konserwatorska*, „Rocznik Krakowski” 1938, t. XXX.
- Remer J., *Program inwentaryzacji zabytków sztuki w Polsce*, „Ochrona Zabytków Sztuki” 1930-1931, nr 1-4, cz. 2.
- Rymaszewski B., *Polska ochrona zabytków*, Warszawa 2007.
- Służby konserwatorskie w dwudziestoleciu międzywojennym. Narodziny, organizacja, działalność. W 100-lecie odzyskania niepodległości*. Warszawska Konferencja Konserwatorska, 22 listopada 2018 r., Warszawa 2018.
- Szablowski J., *Zagadnienie inwentaryzacji zabytków sztuki w Polsce*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1946, nr 1-2.
- Szydlowski T., *Kronika*, „Rocznik Krakowski” 1926, t. XX.
- Szydlowski T., *Sprawozdanie z inwentaryzacji. Powiat nowotarski*, „Ochrona Zabytków Sztuki” 1930-1931, nr 1-4, cz. 2.
- Szydlowski T. (oprac.), *Zabytki sztuki w Polsce. Inwentarz topograficzny*, cz. III, t. I, z. 1, Powiat nowotarski, Warszawa 1938.
- „Teka Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej”, t. I, Kraków 1900, t. II, Kraków 1906, t. III, Kraków 1909.
- Terlecki W., *Kronika konserwatorska*, „Rocznik Krakowski” 1932, t. XXIII.
- Wojciechowski J., *Co zrobiono w zakresie ochrony i konserwacji zabytków w Polsce w latach 1919-1930*, „Ochrona Zabytków Sztuki” 1930-1931, nr 1-4, cz. 2.
- Wojciechowski J., *Historia powstania i rozwoju organizacji opieki państwowej nad zabytkami sztuki w Polsce*, „Ochrona Zabytków Sztuki” 1930-1931, nr 1-4, cz. 1.
- Wojciechowski J., *Kronika konserwatorska 1930-1931*, „Ochrona Zabytków Sztuki” 1930-1931, nr 1-4, cz. 2.